Национальная библиотека Республики Тыва им. А.С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 86 (16037) 1998 чылдың октябрь 13, вторник ★ Ат салган шагы 01.00 ☆ Садар өртээ дугуржулга ёзугаар.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

Октябрь 1-ден ноябрь 1-ге чедир чиигелделиг чагыдылга айы. «Шын» солунну 1999 чылдың 6 айында 70 рубль-биле чагыдып ап болур силер.

А пенсионерлерге-63 рубль.

Чиик өртек-биле чагыдылганы кылып алырынче далажыңар!

Ноябрь, декабрь айларда чагыдылга өртээ 80 рубль апаар. Мооң адаанда квитанцияны ажыглаңар.

Тыва Республиканың Чазааанда

Школа-интернатка деткимче

Эрткен неделяда Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Кызылда республиканың школа-интернадынга барып, ында амгы байдал-биле танышкан.

Кол нуруузунда бүдүн өскүс уруглар өренип, чурттап турар бо өредилге черинде бөгүнгү байдалды нинтизи-биле чогумчалыг деп чугаалап болур. Школа-интернаттың чаа удургукчузу база ында башкылар коллективи бо берге үеде хол салдынмайн, тывынгыр чоруун көргүзүп, бот-башкарның чурттаарының арга-хоргаларын дилеп тып турар дээрзи көскү. Шыдаар шаа-биле кыска белетженип, курлавырланып алганнар. Ынчалзажок кыдыындан дуза негеттинер, күш четтинмейн баар чүүлдер база тургулап кээри чугаажок болбайн аан. Ол дээрге чүүн-даа мурнунда, акша-төгерик айтырыы-дыр. Аъш-чем курлавырларын тургузарынга, ажыл-агый чарыгдалдарынга, септелге чарыгдалдарынга канчаарга-даа эвээш эвес сан-түң негеттинер апаар.

Республиканың Чазаа школа-интернаттың берге байдалын өөренип көргеш, ацаа сан-хөө деткимчези көргүзериниң дугайында доктаалды хүлээп алган. Ук доктаалга дүүштүр бо өредилге черинге 300 муң рубльди аъш-чем продуктулары садып алырынга, ажыл-агый чарыгдалдарынга айда-ла 50 муң рубльди үндүрүп бээрин ТР-ниң Сан яамызынга даскан. Ол ышкаш Өредилге яамызынга школа-интернаттың чылыдылга системазының, канализациязының, электри хандырылгазының болгаш қрышазының септелгезиниң чарыгдалдар төлевирин дарый тургускаш, бо талазы-биле ажылдарны кылып эгелээрин база даскан.

Шилилгениң ацаа доктаагаы-даа ужурлуг: ол журналистика адырынга хөй чылдарның дургузунда сарааан болуп келген, ону эчизинге чедир билир, удуртукчу ажылдарга ажылдап чораан байлак арга-дуржулгалыг кижи. Сөөлгү ийи чылдарда Москвага журналистика талазы-биле тускай стажировканы эрткен, массалыг информация чепсектеринге холбашкан эртем ажылын бижээн болгаш ацаа хамаарышкан кандидат диссертациязын камгалап турар.

Бо чылын ында байдал база-ла нарын. Чылыг чорудулгазының шугумунун капитал септелгезин соок үе дүшпээнде дооспас чүве болза, хөй аал чурттаар бажыңнарның чурттакчылары кышты соок квартираларга уткуурунун айыылы тургустунуп болур. Мындыг түүлүг болдурбазы-биле ТР-ниң Чазаа бодунун хуралынга хем ол чарыының чылдылга трассазыының капитал септелгезинге 150 муң рубльди чазактың күрлавыр фондузундан дарый үндүрүп бээриниң дугайында доктаалды хүлээп алган. Амгы үеде ында ажыл кидин-түлүк чоруп турар.

Чазуунда 161 аал чурттаар бажыңның 5-ки, 6-ты подъездилерин кылып дооскаш, тускай комиссияга хүлээткен. Тудугжуларның кызымаккак ажыл-ижиниң ачызында 30 өг-бүле чаагайжыттынган квартираларга чедингеннер. Оларның кол нуруузу дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары. Эмчилер, башкылар, тудугжулар, уран чүүл, эрге-хоойлу ажылдакчылары база чурттаар оран-сава алыр аас-кежиктиг болганнар.

Чаа кежигүн немешкен

Тыва Республиканың Чазааның пятницада болуп эрткен хуралынга ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак чыыльганнарны чазактың чаа кежигүнү А. С. Серен-биле таныштырган.

Анатолий Серен ТР-ниң Президентизиниң Чарлыы-биле Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга томуйлаткан. Ук бедик албан-дужаалга томуйладырының бетинде ол Амгы үеним гуманитарлыг институдунуң удуртукчузунга ажылдап турган.

Септелгени доостурары-биле

Найысылалдың хем ол чарыында чурттарга секторунуң изиг, соок суг, чылыдылга айтырыы тус черниң чурттакчы чонун каш чыл улай дүвүредип келген.

Черле ынчаш бо айтырыны шиитпирлээр ужурлуг болур-чогуур организациялар, хоорай чагыргазы, оны саададыр, бот-боттарынче чуй кагжып турза-турза, оон үзе шиитпирлээшкини чылдан чылче узамдыгып, адактың соонда ацаа ТР-ниң Чазаа киржир ужурга таваржып келген. Маңаа хамаарышкан ажыл-хемчегларни Чазак мооң мурнунда база чаңгыс эвес улаа чорудуп келгенин билир бис.

Тудугжуларның белээ

Шаг-үе чеже-даа нарын-берге бол, Кызылдың тудуг объектилеринде ажыл-иш эвээш-биче-даа болза, хайгыны чоруп турар. Ылаңгыя чурттаар оран-сава тудуун сөөлгү чылдарда ажыглалга киирип турары — ол бүгүнүң херечизи.

В. К. Аңгыр-оолдуң удуртканы «Херел» кооператив хоорайның Каа-Хем кудумчузунда 161 аал чурттаар бажыңның 5-ки, 6-ты подъездилерин кылып дооскаш, тускай комиссияга хүлээткен. Тудугжуларның кызымаккак ажыл-ижиниң ачызында 30 өг-бүле чаагайжыттынган квартираларга чедингеннер.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединиң даргазының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Конституциязының 73 үүлүнүң 12 пунктузунга дүүштүр **Анатолий Сергеевич СЕРЕННИ** Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи

Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай, 1998 чылдың октябрь 9. № 326.

Кысказы-биле

НЕДЕЛЯ ДУРГУЗУНДА

Россияның Үндүрүг полициязының федералдыг албанының Тыва Республикада эргелели сентябрь 21-ден 30-ге чедир үндүрүг инспекциязы-биле кады чамдык бүдүрүлгелерниң документ хыналдазын чоруткан. Бо эрткен хыналда үезинде колла хажыдыышкын бараан сайгарылгазындан кирген орулганы эвээжедир азы чажырары болуп артпышаан. Неделя үе дургузунда бюджетче немей 142,7 муң рубльди үндүрүг полициязының ажылдакчылары шилчиткен.

Эргелелдиң ажылдакчылары Чөөн-Хемчик болгаш Барыын-Хемчик кожуннарынга арага кылыгларын садыысаарарының талазы-биле хыналдаларны чоруткан. Үнүүшкүн үезинде Чадаана хоорайда 3 садыгны, Ак-Довурак хоорайда 5 садыгны хынаанының түңнелинде, 3 чурум хажыдыышкыны илереттинген. 504 рубль түңге административтиг торгаалды кылган.

«Шивилиг» хыналда-эрттирилге пунктузунга дежурныйлаашкын үезинде үндүрүг полициязының ажылдакчылары 13 автомашинаны хынаан. Чүүк сөөртүлгезиниң талазы-биле чурум хажыдыышкыны илереттинмээн.

РФ-тиң Үндүрүг полициязының федералдыг албанының Тывада эргелели үндүрүг талазы-биле хажыдыышкыннарны болгаш кем-херек үүлгедиглерин дыңнадырынга бүзүрел телефонун ажытканын чурттакчы чонга дыннадып тур. 3-73-82 дугаарлыг телефон хондур-хүнзедир ажылдап турар. Медээ дамчыткан кижиниң адын чарлавазы магадыладыг.

Эргелелдиң парлалга бөлүү.

ШАҢНАЛДАР—ҮНЕЛЕЛ

Эрткен пятницада Чазак бажыңынга республиканың болгаш Россияның бедик күрүне шаңналдарынга, хүндүлүг аттарга төлептиг болганнарны шаңнап-мактаарының езулалы эрткен.

Улустар аразының найыралын болгаш харылзааларын быжыглаарынга ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Найырал ордени-биле республиканың хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Тамара Чаш-ооловна Норбу шаңнаткан.

Культура талазы-биле ачыхавыяазы болгаш хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш «РФ-тың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың культура болгаш киносайыды Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондарга тывыскан.

Гидрометеорология албанын хөгжүдеринге ачы-хавыяалары болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты «Сосновка» станциязының техник-агрометеорологу Иван Иванович Григорьевке база инженер-синоптик Любовь Алексеевна Аткинага тывыскан.

ТР-ниң Президентизиниң Хүндүлел бижин-биле синоптиктиг бөлүктүң фотооператору Татьяна Михаиловна Бахарева база инженер-электрик Любовь Васильевна Шрейнер шаңнаткан.

Шаңнатканнарга дириг чечектерни сөңнеп, оларга хамаарыштыр өөрүн четтириишкинниң сөстери, адыш часкаашкыннары куттулуп турган. Кижи бүрүзүнге хамаарыштыр чылыг сөстерни чугаалавышаан, шаңналдар болгаш Хүндүлел бижиктерни ТР-ниң Президентизи тывыскан. Ол Тамара Чаш-ооловнаның бүгү чуртталгазы чонга бараан болурунче, чоннуң чуртталга-байдалын экижидеринче угланганын база амгы үеде хүндүлүг дыштанылгага олурар бүрүн эргелиг турграш-ла, ам-даа ажылдап чорууру дээш өөрүп четтиргенин илередип, моон-даа соцгаар аваангыр-кашнагай, өскелерге үлегер боон артарын күзээн.

Культура сайыды, билдингир драматург Чылгычы Чимит-Доржуевичниң күжениишкиниг ажыл-хөрээниң ачызында Тыва Республика чүгле Россияда эвес, а харындаа делегей культуразында көскү черде апарган дээрзин Президент Ш. Ооржак демдеглээн. Метеорологтарның нарын ажылын база бедик үнелеп, — Агаар-бойдус кезээде агаар-бойдус-ла болгай, ынчангаш бистиң кодээ ажыл-агыйлыг республикавыска синоптиктерниң баш бурунгаар медээлери кончуг чугула — деп, Ш. Ооржак онзалап айыткан.

Бистиң корр.

Эртемден башкы

ТЫВА ДЫЛДЫҢ ШИНЧИЛЕКЧИЗИ

Филология эртеминиң доктору Александр Чайзарович Кунаа — Кызылдың ийи дугаар школазының ийиги доозукчуларының өирээзи. Школага өөренип турган чылдарында, чаңгыс классчыларының хөй кезии-биле домей, келир үеде чогум кандыг мергежилди шилип алыр дугаында айтырыгны үзе шиитпирлеп алыры ацаа өөрге турган. Ол үе ындыг турган. Дээди өредилге черлери Тывада чок, өске хоорайларда институттар, университеттер дугайында оилиглер ындыг-ла тода, долу эвес. Ынчангаш колдуунда-ла Чазак чериниң дугуржун алганы, бирги доозукчуларының өөренип турары Ленинградтың күрүне университединче бөлүк өөрү-биле 1948 чылдың августа өөренип чорупкан.

Университетке сураглыг эртемденнер академиктер С. Е. Маловтуң, М. М. Жирмунскийниң, профессорлар И. Колодовичниң, В. И. Проштуң лекцияларын дыңнап эгелээн, оларның улуг салдары-биле бодунуң торээн дылын шинчилеп өөренириниң эргежок чугулазын медереп билген. Талантылыг эртемден башкылар, түрк дылдарның шинчилекчилери В. М. Наделяевтиң, Е. И. Убрятованың түрк, моол дылдарга хамаарышкан эртем ажылдарын, оларның тыва бөлүкке эрттирип турган кичээлдерин, оларның шинчилел ажылының методиказын улуг кичээнгей-биле шиңгээдип ап турган. Студент чылдарында сураглыг тюрколог А. Н. Кононовтуң удуртканы түрк дылдар кафедразының организастан эрттирип турганы эртем-практиктиг конференцияларына, симпозиумнарына, каседра семинарларына тыва бөлүктүң өске студентилери-биле деңге киржип, тыва дылдың үн тургузуунга хамаарышкан дыңнадыгларны, илеткелдерни кылгылап турган.

Сөөлгү курстарга эртемшинчилел ажылын чорудун, түрк дылдар болгаш тыва дыл талазы-бале билиглерин ханыладын уламчылаан, оон түңнелинде университетти доосканы, аспирантурага артар аргалыг болган. 1958 чылда «Тыва дылдың тес-хем аялгазының үн составы» («Звуковой состав тес-хемского говора тувинского языка») деп темага кандидат диссертациязын камгалаан.

1961 чылда төрээн Тывазынче ээп келгеш, Кызылдың башкы институдунуң дыл, литература кафедразынга (ынчаарда орус болгаш тыва дылдарның ийити кафедразы турган) ажылдан эгелээн.

1962-1966 чылдарда Кызылдың башкы институдунуң баштайгы тыва ректору. Бо чылдарда Александр Чайзаровичниң организакчы чаанныы тода көзүлген. Ол үеде дээди өредилге черинге тыва дылды, тыва литератураны башкылаарының программаларын, өредилге номнарын тургузары чидии-биле негеттинип келген. Ону шиитпирлээри-биле 1963 чылда башкы институдунга тыва дыл кафедразын А. Ч. Кунааның күжениишкини-биле орус дыл кафедразындан аңгылап, тускайлаң кафедра болдурган. Түрк дылдыг өске республикаларда, областарда национал кафедралар-биле харылзаа тургустунуп эгелээн. Алдан чылдарның эгезинде башкы институдунуң филология факультединиң тыва салбырының студентилеринге Кыргыс ССР-ниң Эртемнер академиязындан академик И. А. Батманов «Введение в тюркологию», проф. А. А. Пальмбах «Тыва диалектологияның айтыыглары», шор эртемден Г. Ф. Бабушкин «Шор, хакас, тыва дылдарның деңелгези» деп курстарны номчун, тыва дылдың аныяк кафедразында башкыларынга арга-дуржулгазын дамчыдын, студентилерниң шинчилел ажылынче сонуургалын кодүргеннер.

Ректор А. Ч. Кунааның база кафедра эргелекчизи Ш. Ч. Саттың күжениишкини-биле Хакасияның эртем-шинчилел институду болгаш Абаканның башкы институдунуң хакас дыл, литература кафедразында, ажыл-агый чарыгдалдарынга, септелге чарыгдалдарынга канчаарга-даа эвээш эвес сан-түң негеттинер апаар.

Республиканың Чазаа школа-интернаттың берге байдалын өөренип көргеш, ацаа сан-хөө деткимчези көргүзериниң дугайында доктаалды хүлээп алган. Ук доктаалга дүүштүр бо өредилге черинге 300 муң рубльди аъш-чем продуктулары садып алырынга, ажыл-агый чарыгдалдарынга айда-ла 50 муң рубльди үндүрүп бээрин ТР-ниң Сан яамызынга даскан. Ол ышкаш Өредилге яамызынга школа-интернаттың чылыдылга системазының, канализациязының, электри хандырылгазының болгаш қрышазының септелгезиниң чарыгдалдар төлевирин дарый тургускаш, бо талазы-биле ажылдарны кылып эгелээрин база даскан.

Москвага журналистика талазы-биле тускай стажировканы эрткен, массалыг информация чепсектеринге холбашкан эртем ажылын бижээн болгаш ацаа хамаарышкан кандидат диссертациязын камгалап турар.

Эртемденниң «Амгы тыва дылдың үн системазы» («Звуковая система современного тувинского языка»), «Тыва дылдың тес-хем аялгазының үн составы» («Звуковой состав тес-хемского говора тувинского языка») деп ажылдары тыва дылдың үн тургузуун фонетиктиг лабораториягa экспериментал-биле арга-биле шинчилээн баштайгы ажылдар болур.

«Амгы тыва дылдың бодүүн домактары» («Простое предложение современного тувинского языка»), академик И. А. Батманов-биле кады 1963-1965 чылдарда кылганы «Тывада эрги түрк бижимелдериниң тураскаалдары» («Памятники древнетюркской письменности Тувы» вып. 1-3) деп ажылдары тыва дыл башкыларынга, студентилеринге, тыва дылдың шинчилекчилеринге стол ному апарганнар.

Баштайгы тыва эртем доктору А. Ч. Кунааның арттырыы каан ажылдары тыва филологтарның ургулчу ажыглалында артпышаан. Ынчангаш ук ажылдарны катап парлап үндүрери үзеңчиг.

Ол ам чораан болза 70 харлаан турар ийик.

Елизавета САЛЗЫНМАА.

ТКУ-нуң тыва дыл болгаш литература кафедразының хоочун башкызы.

ТЫВАНЫҢ АНЫЯКТАРЫН» МАНАҢАР

«Тываның аныяктары» — 1933 чылдан бээр үнүп эгелээн, Тываның хоочун солуннарының бирээзи. Ол үеден бээр солун номчукчуларының үзел-бодалын, туружун, сеткил-хөөнүн үеним аайы-биле бодунуң онзагай үнү, көрүкү-биле илередип келген болгаш, оларның өңнүү бооп, аныяк, ортумак, улуг-даа назынныг номчукчунуң сеткил-сагыжына чоок апарган. Редакцияның ажылдакчыларын берге бо үеде ындыг байдал сорук киирип турар.

Экономиктиг нарын байдал аныяктар солунунга доргу-биле дээп турар. Акшаландырышкынның ара соксаныы-биле республика типографиязына өревис дээш солун элээн үр парлаттынмайн турду. Бистиң байдалывысты билип, харылзажып, солуннуң катап үнүп келириңге идегеп турганыңар дээш, улуу-биле четтирдивис, номчукчу, бижикчи! Аныяктар, оларга хамааржыр айтырыглар бисти каттыштырып келген, ынчангаш республиканың аныяк-өскенинге хамаарыштыр күрүне мурнунда салдынган сорулганы боттандырар чугула херекке үлүүвүстү кады кириштирер бис.

Республиканың аныяктарының солунун Тываның Чазааның Баштыңы — Президент Ш. Д. Ооржак кичээнгейге ап, оон сан-хөө байдалын өөренип көргеш, акшахөреңги айтырыы кончуг берге бо үеде солун үндүрер акша-биле дузалашкан. Ынчангаш чонче үнер аргалыг апардывыс.

Оон-биле кады республика типографиязының директору Раиса Комбуевна Ооржак аныяктар солунунга идег боор кылдыр бо чылдың төлүүзүнге чедир үзүктелиштикин чок үнер арганы ацаа бээр болган. Четтирдивис!

Хүндүлүг бижикчилер, номчукчулар, «Тываның аныяктары» чырыкче катап үнүп эгелээн.

Вера КУУЛАР.

«Тываның аныяктары» солуннуң редактору.

ӨЖЕП КЕЛГЕН ӨКПЕ ААРЫЫН ӨЖҮРЭЭЛИ

Өкпе аарыы кедереп келгининден нацияның генофондузун, чоннуң келир үезин камгалаарына боттуг озалдыг байдал республикада тургустына берген.

Ону барымдаалааш, республиканың Уруглар фондузу болгаш өкпе аарыынга удур албаны Тыва Республиканың Чазаанга, Дээди Хуралга, яамыларга болгаш ведомстволарга, кожуннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыгаларынга, муниципалитет албан черлеринге, күш-ажылчы коллективтерге, сайгарлыкчыларга, республиканың чымчак сеткилдиг бүгү чонунга кыйгырыг үндүрген.

Ында айтып турары болза, өкпе аарыы ылаңгыя уругларга улуг айыылды тургузуп турар. Амгы үеде республикада 10 муң чыгыы уруглар өкпе аарыынга удур албан черлериниң учедунда кирген. Социал-экономиктиг кризистиң уржуунда аарыг уругларны уруглар санаторий албан черлеринге эмнеп, ажаап-тежээри бергедээн, эмнер, идик-хеп, аъш-чем чедишпестээн деп ук кыйгырыгда тодаргай айыткан. Акша чогундан эмнелгениң хөй албан черлери хагдынган.

Бо чүүлдерни барымдаалааш, **1998 чылдың ОКТЯБРЬ 15-те,** 11.00 шакта, В. Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрынга ачы-буян чедирериниң марафонун эрттирерин көрген. Эмчилерныг бо айтырыгны шиитпирлээри бергедээн болганда, эки сеткилдиг кижи бүрүзү марафонга идепкейлиг киржиңер!

Балгазында өкпе санаторийинге, «Фтизиатрия» каттыжыышкынның уруглар салбырынга, Хөндергейде, Ийде, Шуйда, Чыргакыда санаторий школаларынга дуза кадарыңарны манадывыс.

ААС-КЕЖИИНИҢ БАЖЫҢЫ БЕ?

Интернат кажан-даа өг-бүле кижизидилгезин солуп шыдавас, а оон үнген уруглар чаагай чаңчылдарны — чассыдыышкынны, кичээнгейни болгаш ынакшылды эки билбес. Ийет, олар кандыг-даа болза, боттуг амыдыралды билир талазы-биле аваларының, адаларының кырган-аваларының, кыргаачаларының чагыгларын эки билир кижилер боон өзүп шыдавазын билир бис.

Бо байдалдан уштунар төлээде, чаа шиитпирлерни хүлээп алыр ужурлуг бис. 330 уругнуң бо берге байдалдан уштунарының айтырыгларын үзе шиитпирлээрин Кызылда школа-интернаттың коллективи-биле ТР-ниң Президентизиниң ужуражыышкынынга демдеглээн.

330 уругнуң ада-иези боон чаяаттынган школа-интернаттың хуу-салымын боданар, чонум. Ол дугайын ТР-ниң Президентизи ол школа-интернатка келгеш, бүүү талалыг сайгарып, чугаалашты. Өөрүшкүвүс улам өстү.

Школа-интернатта амгы байдал кандыгыл? Шупту-ла чүве чок-тур. Кызылдың школа-интернадынга ТР-ниң Президентизиниң ужуражыышкыны бо айтырыгны ыяк көрдү.

Ону кысказы-биле чугаалаарга мындыг. Чүү-даа чүве чедишпес: идик-хеп чуур, арыглаар херекселдер чок, уржуктары аарынчыг байдал тургустунуп келген-дир! Уругларның организминге эргежок чугула аъш-чемни кым тып бээр чүвел? Чайгы үеде огород-сад дузалап болур харын, ацаа уруглар боттары киржип, дузалажып турар ийик. Кыш кээрге, кээргенчиг байдалга таваржыр-дыр бис. Ол хирезинделе уругларның автобустар-биле аргыжар чиигелделерин бичии «мый-ыттар» солуп кагды. Дээвиири ирип калган интернатты «септеп бээр бис» деп аазаашкындан түңнел чок арткан аа?

Маңаа кым харыылап бээрил? 1963 чылда туткан школа-интернат хоочураан аарыгже кирди, боданыңар. Хлеб быжырар бичии чер кылып алыр дээш, школа-интернаттың көдүрген саналы күш чок арткан, ыглавас мен, кыштың келирин боданар. Школа-интернатты септээри-биле силериң кылганыңар аазаашкыннарыңар хоозун болду. Септелгени шын аазаашкыннарыңар-биле солуп кагдыңар. Дээвирлер дамдылавышаан хевээр. Боданганы ботка херек.

Хлеб быжырар бичии черни тургузуп алгаш, чүгле бодунга эвес, харын чонга садар дугайында саналды ТР-ниң Президентизинге школа-интернаттың коллективи киирген чүве. Оон-биле Президент чөпшээрешпээн.

Инга ПРИНЦЕВА.

«МЕМОРИАЛДЫҢ» ХУРАЛЫ

Буянныглар («Мемориал») ниитилелдиң кежигүннериниң отчет-соцгулдалыг хуралы бо чылдың октябрь 10-да, суббота хүнүнде Улусчу чогаадылга бажыңынга болуп эрткен. Ниитилелдиң баштаар черинің эрткен отчеттуг үеде чорудуп келген ажылының дугайында оон даргазы А. Кызыл-оолдуң илеткелин чугаалажып көөрүнге 13 кижи киришкен.

Отчет-соцгулдалыг хурал тодаргай доктаалды хүлээп алган. Хамыктың мурнунда, ниитилелдиң ажылын идепкейжидеринче, оон салбырларын кожуун бүрүзүнге тургузарынче, политиктиг репрессияларга таваржып чораанныңарның болгаш оларның бирги эвлегде салгалдарының социал-политиктиг болгаш экономиктиг эргелерин долузу-биле эгидеринче онза кичээнгейни угландырган.

Ниитилелдиң ревизия комиссиязының даргазы Т. Кызыл-оолдуң илеткелин хуралдың киржикчилери дыңнаан.

Ниитилел чөвүлелиниң 27, баштаар черниң 9, ревизия комиссиязының 3 кежигүннерин хурал бадылап, соцгаан. Баштаар черниң даргазынга Кара-кыс Салчак, даргазының оралакчызынга Кара-Күске Чооду, ревизия комиссиязының даргазынга Тюлюш Кызыл-оол соңгуттурган.

Алексей ДУГЕРЖАА.

АБОНЕМЕНТ на газету ШЫН (индекс издания) Количество комплектов

НА 199 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда _____ (почтовый индекс) _____ (адрес)

Кому _____ (фамилия, инициалы)

доставочная карточка

ПВ | место | литер

на газету _____ (индекс издания)

ШЫН

Стоимость	по каталогу	____ руб. ___ коп.	Количество комплектов
	за доставку	____ руб. ___ коп.	

НА 199 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда _____ (почтовый индекс) _____ (адрес)

Кому _____ (фамилия, инициалы)

Орук демдеглели

ТӨРЕЛ ЧОННУҢ ЧЫЛЫГ СЕТКИЛИНГЕ ШОНДУРУП...

ТКУ-нуң филология факультединиң тыва дыл, литература кафедразының башкылары кафедраның эргелекчизи М. В. Бавуу-Сюрюнниң удуртулгазы-биле сентяорьның 21-де Моолдуң Ховд хоорайже аттаныптывыс. Кол-ла херээвис — ол черде чурттап чоруур тыва аймактың чону-ойле ужуражып, оларның дылын болгаш аас чогаалын шинчилеп көөрү.

Хандагайтының, Моолдуң каайлы черлериниң хыналдаларын эрткеш, чоруптувус. Бора-Шандан ыңайлаарга-ла, ховулар. Чоруп олурувуста имиртиннээш, карацгы дүшкен. Улангом хоорайга орай, 11 шак ажыр турда келдивис. Кудумчулар оожум, шимчээшкин чок-даа болза, рестораннар, барлар ажылдап, оон хөгжүм үнү диңмиттелип дыңналып турду. Бистиннде дег база-ла даштыкы ырлар дыңналыр чорду. Кылаштакан улус колдуунда-ла аныяктар.

Улангомга хонгаш, даартазында эртежик-ле оруувус улаптывыс. Хархираа даанын чаны-биле эрткеш, чоруп-ла олур бис. Моолдуң ховулары бо-ла болгай. Ужу-кыдыы көзүлбес, делгем. Ында, оруктуң ийи талазында, оларда кодан-кодан хой-өшкү эмгежок. Хөйүн, чаражын чүү даар боор. Аккыр деп чүвезин! Кажаалаар эвес, ындыг-ла ыйнаан. Хойлар шупту улут-улуг, кара баштыг, ак. Кудуруктары деспиле!

Өшкүлери мырыңай солун. Кара азы кызыл, кыр өшкүлер кончуг хой. Ак өңнүглери ховар. Инектер, сарлык, чылгы мал орук дүргаар одарда таваар чоруур болду. Тевелериниң бедик чаагайын. Бодаганнарын эдертипкен бисти чоргаар үдеп көрүп тургулаар чордулар.

Хүнзедир чоруп келгеш, кежээликтей Ховд хоорайга чедип келдивис. Университетке кэривиске, бисти манап турган болду. Чылыы-биле уткып алгаш, студентилериниң нити чуртталга бажыңынга 2 өрээл үндүрүп берди. Университеттиң столоваызынга кежээки чемче чаладылар. Ол хүннерде ацаа эртип турган улуг эртем-практиктиг конференцияның киржикчилери-биле бисти таныштырды. Химия, физика болгаш техниктиг эртемнериниң докторлары, профессорлар, кандидаттар, чогаалчылар Улан-Батор болгаш Моолдуң өскедаа хоорайларындан келген төлээлер болду. Ховд университединиң ректору Нямдаваа башкы чеже-даа чайы чок болза, бисче качээнгей салып, биске кээп ужурашты. Эки чедип келгенивис-биле байыр чедирип, эки дыштанып аарывысты болгаш үреттүнелдиг ажылдаарывысты күзээш, боду хуралче чорупту.

Даартазында 9 шакта университеттиң моол дыл, чогаал кафедразының башкылары болгаш оларның ажылы-биле кафедраның эргелекчизи профессор Б. Катуу башкы таныштырды. Университет 1979 чылда ажыттынган. 800 хире студент өөренип турар. Моол дыл кафедразында 10 башкы ажылдап турар: 4 кандидат, 2 магистр, 2 аспирант болгаш ассистентилер. Кафедрада 2 лаборатория бар. Оон ацгыда моол дыл, литература кабинеттери бар, ону көрдүвүс. Аас чогаалының талазы-биле фольклор практиказының чыгдынган материалдарын сонуургадывыс. Барыын Моолдуң аймактар аайы-биле болуктеп чыгган материалдары арбын болду.

Ол-ла хүн тыва дыл болгаш моол дыл кафедраларының аразында дуржулга солчулгазының талазы-биле керээ чардынган. Эртем экспедицияларын кады чорудар, курс ажылдарын ийи талалыг кады удуртурупүң дугайында болгаш, оон-даа оске айтырыгларны чугаалажып көргеп. Бистиң башкыларывыс М. В. Бавуу-Сюрюн «Дылдың системазы (чурум-чыскаалы)», улуг башкы аспирант Е. М. Куулар «Тыва дылдың диалектилери» деп темаларлыг лекцияларны номчааннар. Студентилер сонуургап, айтырыгларны салып турдулар. Профессор Д. С. Куулар «Тыва, моол аас чогаалдарында харылзаалар», улуг башкы Н. Д. Чамзырын «Тыва уруглар чогаалы», М. А. Күжүгет «Тыва шүлүк чогаалының сайзыралы» деп темаларга лекцияларны номчуур турда, чоптүг чылдагаан-биле болбайн барган.

3 шакта студентилер болгаш башкылар-биле ужуражылга болган. Бистиң университет дугайында айтырыглар хой болган. Тайылбырны чедингири-биле кафедра эргелекчизи М. В. Бавуу-Сюрюн кылды. Ол ужуражылганың түүнелги-биле алгаш көөрге, бистиң студентилеривис элээн эки байдалда чурттап, өөренип турар болду. Моолда шупту студентилер төлевиргли өөренип турар. Ында стипендия деп чүве шуут чок. Бисте болза 4, 5 демдектерге өөренип шыдаар-ла болза, күрүнеден стипендияны алыр болгай. Оон кадында Россияның, Тываның президентилериниң, ректорнуң, профессор Ш. Ч. Саттың тускай стипендияларын база тыпсын турарың чугаалаарывыска, дыка магадаар чорду.

Сентяорьның 24-тен 27-ге чедир Ховд аймактың Буянт сумузунга ажылдадывыс. Цэнгэл сумузундан келген 3 студентилер, университеттиң литература башкызы Оюун башкы оисти эдерип чорду. Ховд хоорайдан 25-30 хире километрде Буянт сумузу турар. Адан-сурап чорааш, келген, дужуксаан төрел чонувуска чедип келдивис. Бисти Ховд хоорайга эдертип чедирген бистиң университеттиң доозукчузу, амгы үеде аспирант, тыва сөөктүг У. Цэцэгдарының ачазы Ц. Уламсүрэн база акызы школада башкы У. Батмөнх олар орук баштап, чон-биле ужураштырып, буянныг дузазын чедирдилер.

Ол сумунуң тыва аалдары күзеглериче, кыштагларынче көжүп турган тулүк үеде чеде берген болдувус. Дораанна көжүп турган 2 өгге таваржы бердивис. Бистиң сураавысты дыңнап каапкан ооллдулар. Улгады берген Тас деп угбан дыка чугаакыр болгаш, дораан-на хөөрен эгеледи. Профессор Д. С. Куулар биле цэнгэл тывазы студент Алтангэрэл ону дыңнап артын калдылар. Бис улаштыр бир өгге кэривиске, ында 2 аныяк оол дүк хап олурлар. Чугаалажып кэривиске, 3 алышкынып ортуну өглеп деп барган, ацаа белеткенин турар болду. Аваазы эткен чылын чок ооллан, ачазы хой кадара берген. Ооллдарның улуу Цог тывалар келгенинге өөрөөнин илередип, биске тыва ырларын ырлап берди. Ак шаныны ижип, өреме, курудун чидивис.

Кежээ 78 чаштыг (харлыг) Донгак сөөктүг Буурлак кырган-ачайның өөнге чыглып алгаш, аъш-чемни, изиг ханны, эътти ижип-чип оргаш хөөрештивис. Донгак кырган чугаалап олурда, ону кымдаа үзе кирөеди. Төөгүүнүң дириг херечизи бо кырган бистиң чаңгыс чер-чурттуларывыс Мартаажык, Ортун-оол, Эзир-оол, Чамыян оларны көргенин, Чымба хүндүге моол бижик башкыладын турганын, хөөмейни бир дугаар ыпчан дыңнаанын сактын олурду. Чогум каш чылдар үеэ дээрэин тодаргай адан ыдывады.

Магнитофонга тыва аялгалар, хөөмей, сыгыт салып бердивис. Донгак кырган-ачавыс бодунуң ооалдарынче дүлүү берген, ыды өзин читкен, дыңнап олурду. Бир көрүптеривиске, кырганның характарының чаштары чаактарын куду агын бадып келген олур. Ону аштавады-даа, чүү-даа ыыттавады. Та чүү бодап, та чүү сактып келген. Бис-даа чүве чугаалаарындан дидимедивис. Кижиниң сагыш-сеткили хөлзеп, ишти-хөөнү дойлуп кээр чорду...

2 хонук иштинде элээн хөй улуска ужуражып, чугаалажып келдивис. Оларның иштинден Чаг тыва сөөктүг Хемчик акый (61 чаштыг), Куулар сөөктүг Батор акый (68 чаштыг), Чимигдэй Хир угбай (56 чаштыг) биске дыка хөйнү чугаалап бердилер.

Сентяорь 25-те, дүүш соонда, Цумуя деп хемчигешти кешкеш, Сарыг-Догай деп шынаага келдивис. Орук ара мал-маганың хөйүн магадап чордувус. Хой-өшкү, инек, сарлык, теве, чылгы... Торлаалар өөр-өнөр болуп алган чордулар. Ында ону ацаавас дээрэин Уламсүрэн акый тайылбырлады.

78 чаштыг Хаа хөйүк сөөктүг Нацык болгаш Чаг тыва сөөктүг 70 чаштыг Ууш кырганнарның аалынга келдивис. Ырак черден төрелдеривис келген дээш, сеткилиниң ханызындан өөрүүр улус болду. Наш-саваазында-ла бардылар. Нацык кырган-ачайның аалынга чоок-кавы аалдарда тывалар чыглып кээп-ле турдулар. Ишти-хөөнүнде шыгжап чоруур бодалдарын ажыттачыгыт чокка чугаалап, ырлап берип, чечен-мерген сөстерин айтып берип турдулар. «Бис улуг Тывада чонну эдивистиң үзүү, сөөгүвүстүң сыйыы Хемчик тывазы де! айтыр бис» — дээн, Нацык кырганның сөстерин кижи кайын уттур.

Ол-ла чоруткаш, база бир болук аалдарга келдивис. Ында ол кавының база бир улуг назылыы — 89-тап бар чыдар Иргит сөөктүг Х. Аваргаан кырган-ачайның аалынга келдивис. Ам-даа омак-сергек, хөйнү билир хоочун. База-ла солун чугаазын дыңнап, аштанып-чемненип олурувуста, чон чыглып келди. Орайга дээр чугаалажып, чурукка тыртты-рып, үннерин бижидип алдывыс. Сыгыт, хөөмейивисти дыңнаттывыс, магадап хаңмас болду. Ол кежээ ийи-ийи болуп алгаш, өглерже чоруптувус. Шагда-ла бисти үлежип алган, күзеп манаан аалчылары дег, оглеринче чедипкеш чоруптар болдулар.

Бистиң хонганывыс Иргит сөөктүг 61 чаштыг Цэгмид акый, Хаалар сөөктүг 55 чаштыг Пагым угбай дыка-ла онза улус болду.

Эртепинде дыка эрте-ле ажылывыс эгелээн. Өгнүң эзлери ырлажып бердилер. Ол аразында 16 харлыг Батмөнх (Бады-Мөңге) боду-ла келгеш, 1 тоол, элээн хөй ырлар, тывызыктар чугаалап, күүседип берди. Бо болдуң чечен-мергенин, үнүнүң чаражын чүге дециээр боор. Айтырын кээривиске, чүгле 3 класс дооскан болду. Ачазы чок ацаарга, аваазынга дузалажыр дээш өөредилгезин уламчылавайн барган. Таптыг деткин, өөреткен болза, та кандыг кижи үнер турду ыйнаан.

Бо чоннуң аразынга чорааш, кижи дораан-на оларның чышпык, төрелзек сеткилдинин, ажыын, оожум-топтуун, ажылгыр-кежээзин, уянын, ыраажызын эскерер. Улуу-даа, аныяа-даа: «Тывалар канчан мынчаар үстүн-частын калган улус бис?» — деп айтырыгны салыр чорду. Ацаа чүү деп харыылаар боор? Шупту бистиң черивисти, Тываны көрүксээр, келиксээр. «Хангайлыг чаагай улуг чурт дивейикпе», «Бисте күзелдиг улусту олуртун алгаш, ацаа чедирип көргүссе» дээн чижектиг бодалдарын, күзелдерин илередир. «Тыва дылды өөредип турар бе?» «Тыва хеп кедер бе?» «Сүттүг шай ижер силер бе?» деп дыка хөйнү айтырдылар.

Бо үеде кидин-түлүк дүк хап, кидис салып турар боор чорду. Дүк дытчын, дүк саваштап-даа түрдувус-ла. Аныяк ооллар бир хүн өгнүң ханазын көктеп доозуптар чорду.

Ында арагага шупту тура чок. Тыва шимезин бичин шилге кудуп алгаш, ону кежээ дургу амзап каап, хөөрежип олурар. Ыр-шоору эльэрдаа төктүп кээр.

Ол ховуда чурттап чоруур хирезинде ногаа аймаан арбыны-биле тарын, ону чеминде ажыглап чоруур болдулар. Артында олары шупту чиңгине тыва аттарлыг: (картошка) допуяа, (помидор) доңгүлек, (морковь) лоовуң, (репа) менчин, (капуста) бээце дээш-ле баар.

Оор деп чүве билбес. Малмаганы хостуг, кожа аалдарны-биле катчып-даа турар, ону анаа-ла чара ай деп аар. Мал-маганы безин чурумнуг. Өртен, кежээ саар ошкүлери шөйүп каан хөнеге боттары-ла кээп чыскаалыптар, артында удур-дедир көрүндүр чергелештир турупта. Ол өйде анайлары халышпас, саап каантарга чедип кээр. Та канчан ынчаар чаңчыктырып алган чүве. «Бистиң өшкүлеривис чалыычыттардан (аныяктардан) дээре чурумнуг» — деп, Хемчик акый баштактанып турду.

Хову дээрге хову-ла болгай. Ыяш хамаанчок, хараган безин ховар. Одаар чүүл ховар. Ынчалза-даа ол чер улузунуң торлур чүвези-даа чок ийин. Инектери мыяктаптарга-ла бичин кеве бээрге, андара идип каан чоруп турар. Кургай бээрге шуптузун оваалай чыып аар. Ынчаар-ла мал-маганы оларны азырап чоруур. Эъди, сүдүнден ацгыда, одаар үүлүн база хандырып турары ол. Ону одап өөренгени-даа аажок. Аъш-чем хайындырары ша-даа четпес. Ацаа дециээрге, бис-даа дыкала амдажаан улус-тур бис. Ыяш аразында, хөмүр-даш кырында олуруп алган донуп ол чазын кыш ажарывыс чажыт эвес болгай. «Ипек өдээн чыгаан, аймак төвүнде уруглар-ывысче чүдүрүп чедирер бис, олаар кылдыр» — деп, бир угбай чугаалап турду. Ховд хоорайның базаарында өдекти садын турарын база көрдүвүс. Чугаалажырывыска база тывалар болду. Садарга элээн орулгалыын, ону улус дыка алырын чугаалаар чордулар.

Копту (Ховд) тывалары боттарының езу-чаңчылдарын салбайн чоруурлар. Өг-бүле тударда албан тыва кижи алырын кызыдар. Сөөгүн база сагыыр. Донгак сөөктүг кижи донгак-биле өглепчин болбас дээн чижектиг. Куда езулалы база онзагай, солун чорду. Үш хүн уламчылаар.

Оларның сагыжын аартын чоруур бир чүүл болза, аныяк оскенниң тыва дылын билбези. Ынчанмайын канчаар, ол дылды өөренип турар эвес. Бичин улус өөредип тыва бижиктиг ном херек, башкылар херек деп бистен мырыңай негеп турдулар.

Бистиң безик-чамдыывыс болур төрел чоннуң аразынга мынчаар-ла чоруп турувуста, чоруур хүнүвүс келген. Чоруп тура база-ла хүндүлеттивис. «Аалчының хырында аал иштиниң ады» деп үлегер сос бар, эки чемненицер. Бис силер чоруй баарыңарга, чемницер артыын үлежин чиир чаңчылдыг бис» — дижир чорду. Улуг тыва черде төрел чонга байыр чедирерин, келир чылын база катан чедип кээривисти, орук-суур менди-чаагай чоруурувусту күзеп артылар.

Буянт сумузунуң тывалары-биле байырлашкаш, Ховд хоорайга катап чедип келдивис. Кежээ Цэцэгдарының ачазы Уламсүрэн, акызы Батмөнх башкы оларның оглеринге хоорайда чурттап чоруур тывалар-биле ужуражылга база-ла чылыг байдалга эрти. Бичин уруглар биске концерт көргүстү. Бис «Саян» ансамблиниң видеокассетазын белекке бердивис. Боттарывыс база шаавыс-биле ырлажыпдаа чордувус-ла. Ол кежээ келген улус аразында башкылар, эмчилер, чогаалчылар, коммерсант, парикмахер, технолог-мастер дээш, кымнардаа бар. Бир солун чүве — ол кежээ Ховд хоорайга школачы (8-ки класс оореникчизи) аймак чемпиону тыва шыдыраачы оолак Оттонсайхан база чедип келген. Бо салымчаяанныг бичин тыва оолду Улан-Баторда шыдыраа школазы чалап турар диштн. Ону дыңнааш, профессор шыдыраачы башкы Д. С. Куулар сонуургай-ла берген. Олар шыдыраазын сала бердилер, а бис чон-биле чугааны уламчылап ордувус. Кежээ дургу ойнан келгеш, Оттонсайхан 2 улаштыр башкыны уткан. Езулуг-ла салым-чаяанныг оол деп чүвени көрдүвүс. Доржу Сенгилович белек кылдыр бодунуң демиргүүнүн, «Тыва» деп хөрек демдээн сунду. Чаңгыс чер-чурттуглары бо ооолду Америкаже маргылдааже чалаарга, ынаар чорудар акша тывылбаанын хомудап чугаалап турдулар.

Даартазында эртен эрте Ховд хоорайның чурт-шинчилел музейинге, арат Аюуш, Амыр-Санаа шөлдеринге, аэропортка, театрга, шивээге чедип көрдүвүс, сонуургадывыс.

Дүүш соонда университет башкылары-биле ужуражылга болган. Моол черге эртем экспедициязының сөөлгү хүнү мыңдыг чылыг, найыралчы ужуражылга-биле доозулду.

Сентябрь 29-та эртенгиниң 5 шакта Ховд хоорайдан үнүп чоруптувус. Уламсүрен акыйның өөнге изиг чемин ижип-чип алгаш, четтиргенивис илередип, байырлашкаш, чаныптывыс.

Орус рубльдиң үнези кудулааны-биле чаңгыс-даа тугрик орнап шыдаваан бис. Борбак-даа, калбак-даа бараан садын албазывысса-даа, төрел чоннуң чылыг сеткилинге шондуруп, иштихөөнүвүс «тодуг», чоруувус чогаан, үре-түүнелдиг, ыршоорлуг хап чаныптывыс. Моол чер чылыг салгынывыс-биле челбин турып калды.

Мария КҮЖҮГЕТ.
ТКУ-нуң филология факультединиң башкызы.

КАРАККА ЧАРЖЫНЧЫГДЫР

Шаг-шаанда тывалар чок апарган кижини шыргалап алгаш, черге ажык салып каар турганын улуг назылыг кижилер эки билир. Оон дедир кээрде, аттың маңы-биле чоруур, дедир хая көрнүп болбас деп улуг улус чагыыр турган. Аалга хой улус-даа чыылбас, чок апарган кижиниң номун номчуур лама турар боор чораан. Безин төрелдеринге-даа дыңнатпас боор чорду. Кады турган өглериң эр ээлери ажаажып каар аап. Чок апарган кижини эрте болза, ол-ла хүн, орай болза, эртепинде ажаап каар.

Шаанда мээң ачам аарааш, чок болу бээрге, кады турган өглериң эр ээлери ажаажып каан. Төрелдеринге-даа дыңнатпас чорду. Ачам үш айда чок болган, чайын төрели болур Севил угбай мен-деп, ачаң кандыг-дыр деп айтырып келгенин сактырдыр мен. Үе дээрге чаңгыс черге турар эвес, улам-на сайзыраң турары билдингир. Бистиң сарыг шажынывысты хорун каан соонда, бежен ажыг чылдар дургузунда сарыг шажын чок чурттан келдивис, ынчангаш-ла ындыг боор, чок апарган улуг кижини өөнге үш хондурары албан турган. Ам-даа болза сарыг шажын номунда чок болган кижини үш хондурар, оон эрттирип болбас, кижиниң сүнезини үш хопуктан эрте бээр болза аза бээр, кедизинде барып, чок болган кижиниң чоок кижилеринге багай деп «Шын» солундан 1997 чылда номчаан мен. Тывалар ону база билир.

Ам кандыгыл, кижи чок апаарга, бир лама-башкыга бааргa, шагын-хүнүн, кажан ажаарын айтып, бээр чамдыкта беш-алды хонук, хүнү таарышпайн-дыр дээш туткаш, туруп бээр. Качыгдалга таварышкан кижилерге ол хонуктар кайы хире бергезин ол башкы бодаза, чок болза эртен 6-7 шакта ажаацар дээр. Сөөлгү үеде төрелдер хүнүн эрттирер чүве тыптып келген. Тывалар шагдан бээр чок апарган кижиниң 49 хонуун албан эрттирер, ам-даа эрттирип турар, 7 хонук деп чүвени Эрзин улузу эрттирбес. Шаанда улуг улустуң чагыы бар, хоор эргивес, барбас деп. Ам үе өскерилген, төрелдер хүнүн тывалар база эрттирип турар апарган, ол дээрге, орус улустуң чаңчылы, езулалы турган боор, ону бис база өттүнүп турарывыс ол. Ында багай үү деп, база езу-чурум-на чүве ыйнаан. Мээң кожам орус өг-бүле бар, ачазы ха-дуңма хөөрүнде чыдар. Олар чылдыц-на төрелдер хүнүнде ынаар баар улус чүве, мээң кады-кырааным база ол хөөрде чыдар.

Бо чылын кожамның машинаазына олурупкаш, хөөрге чеде бердивис, ында суурпуң чурттакчылары дыка хой улус чеде берген болду. Мында Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери М. Конгар, О. Ланзы, афган дайынның киржикчилери В. Серээдар, А. Норбу, интернационалчы хүлээлгезин күүседип чорааш, амы-тынындан чарылган улуг лейтенант М. Чула, албан-херээн күүседип чорааш, амытынындан чарылган милицияның лейтенантызы М. Хомушку олар чыдар. Хөөрге чорааш, мээң эскерип көрген чүвем — ооң хирлиг-боктуун, янзы-бүрү хой банкалар, шилдер, херим будуп турган кисточкалар, хөөрге салып турган хой саазын чечектер, ында-мында чыдар ыыштар, кышкы үеде чер казарда, от салып турган ыыштарның артыы... Бир эскерген чүвем — ында орус улустуң хөөрлери бар. Оларның чуруктарын өнедиин арынпарын оя хап каан. Бир хөөрде турган каан улуг мрамор тураскаалды (чоок кижилери улуг өртек-биле садып эккеп турган болгай) кара өш-бүле үрегдеп, ортузундан сый шаанкан чораан. Ону чүге ынчап турарын бо кижи бодааш-даа, аайын тыппас боор-дур. Ол олген кижиге оштуг бе дээрге кижи чок, мочээн-дир. Бо талазы-биле шак ындыг үрегдектилерни РФ-тиң кеземче дүрүмүнүң 244 чүүлү-биле шиидер деп айыткан. Мээң бодалым-биле алырга, чон төрелдер хүнүн эрттирип турар чүве болганда, суму чагыргазын дамчыштыр чонну эвилелдеп, төрелдер хүнүн эрттиреринин мурнунда азы соонда бир суббота хүнүнде аштап арыглап, аян киирзе, кандыгыл деп саналдыг мен. Көөрге каракка чаржынчыг чүве-дир ийин.

Александр ТАВА.

ЧАДАГ КЫЛАШТААР ЧАҢЧЫЛДЫГ

Бистиң тыва өгбелеривистиң бурун шагдан тура кончуг эки чаңчылдарының бирээзи — арага ишнее, таакпы тыртпас, аът-шары шоолуг мунмайн, арыг агаарга арт-сын ажыр чадаг кылаштап, аңнаар, аржаанаар чорааны. Хой чадаг кылаштаарга, кижиниң кадыкшылынга эки салдарлыг болур болгаш назыны узун болур дээрзиниң амыдыралынга херек кырында бадыткалдары бар болбайн канчаар.

Ооң бир көскү чижээнге Ишкин суурда 75 харже кирип бар чоруур Далбың-оол Сундуевич Оржакты кирип болур. Ол бүгү назынында кара чаасканн чурттап келген. Ажыг арага-даа амзап көрбээн. Таакпы тыртпас. Ол чалыы чораан чылдарында та чүүнү чылдагааны-биле ынакшылдан оюп-дезе берген кижи — ужуру билдинмес. Азы та аныяк үезинде кандыг-бир душтуу кыс-биле шал-бул танышкаш, могаттынган-даа чадавас. Ооң бүгү назынында кара чаасканн шынчы бооп артарын даңгыраглааны-даа бооп чадавас.

Корум-чурум хажытпас, кадыкшылга хоралыг чүүлдерби-ле үрелдешпес болганындан Далбың-оол ирейнин кадыкшылы эки. Артында-ла арны хүрен-кызыл, азыг-диштери ак-чайт, бүдүн-бүрүн хеваэр. Адак-бышкаа чиик. Ооң 18 кады төрээннериндеп ам сес кижи арткан. Төрелдериниң аразында чурттап чоруур. Аныяанда он ажыг чылдар иштинде Көжээ баазазын дамчыштыр чыл бүрүде Хакасияже мал сүрүн келген. Дуржулгалыг мал сүрүкчүзүнге санадын турган. Абаканга сүрүн чедирген малының күшдеңгели шыырак, эки семиртилгени чедип ап, баш саны онча-менди бооп турганындан ол үргулчу мактадып турган. Хакасияның карак четпес ховуларынга барык-ла 10 ажыг чылдарда чадаг кылаштап, мал кадарын келген. Аажок, кадыр-кашпал, хая-даштыг Алдыы-Ишкинге өскен-төрээн болгаштың ындыг ийикпе, Далбың-оол ирей кадыр-каскак черлерге белеп-не тайын ушпас, кандыг-даа шаптараазының оруктарлыг черлерге торулбас, чадаг кылаштап эрте бээр болгаш соругдаан сорулгазынга ыяан-ла четкен турар. Ооң бир тодаргай барымдаазы кылдыр Ишкин суур биле Уру аржаанынга чедип чыл бүрүде чадаг кылаштап баргаштың, ол аржаанга мага хандыр кирип, ижип, кадыкшылын улам быжыглап ап чорууру болур. Чоокта чаа Далбың-оол ирейге ужуражы бергештинг:

— Аъттыг кижилер безин Уру аржаанынга 2-3 хондур ара хонуп чораан, чедер болгай. Силер кандыг кончуг шыдамык кижи боор силер. Уруга каш хонуп чораан, чадаг чедер-дир силер? — деп, оон сонуургадым.

— Чадаг кылаштаарга, кижиниң кадыкшылынга улуг ужур-дузалыг болур болгаш назын узаар болгай. Оон ыңай төрээн чериниң арыг, агаары кандыг-даа эм-таңдан артык үнелиг. Агаар-бойдузу алачайгаар-ла кижини артындала айдызап келир. Төрээн чериниң делгемнерин көрүп, каас-чараш бойдузуп карак огу дег камгалаарынга улуг дөгүм болур. Ирвес, чыдывас курраг күш-хүнезинни белеткеп алгаш, бодумга таарышкан чиик хептерни кеткеш, чүктеңгеш, Ишкин суурдан чадаг базын үнгеш, Кызыл-Бор, Орук-Базар, Сорук-Баалык деп черлерге ийи ара хонуп чораан, Уру аржаанынга чеде бээр кижи мен. Аржаанга каксып, оңгачаларга кирип, аржаанны ижип алгаштың оаза-ла дедир чадаг кылаштап бады кээр мен. Уру аржааны тергиин шынарлыг, күштүг болганындан кадыкшылды улам-на экижидип, күш-дөңгел кириптер. Адыг-хайыракандан, айыл-халаптан камгаланыр, таарышкан энтиг чиик чепсектерни ап алгаш чоруур мен. Мажаалай хойзур эткен лаазаны үргүлчү-ле дагжадып каан чоруурга, мажаалайлар ооа аттыг коргар, хояр боор чүве. Колдуунда-ла шаандагы аңчыларның чадырларынга орук ара хонуп-дүжүп, одагланып чоруур мен.

— Уру аржаанының болгаш черле оскен ие-черицерде бойдусту хумагалап турарының дугайында каш состен чугаалап көрүүсерем? — деп, оон улаштыр диледим.

— Уру хем дээрге, Алдыы-Үстүү Ишкиниңнериң, Хөр-Тайганың чүрттакчы чопунун, үе-дүптен бээр ээлеп чурттап чораан чери-ле болгай. Уру — бистиң бурун өгбелеривистиң шаг-төөгүден-не өзүп-мандын, ижигин, аал-оранзынып келгеп ажык-байлактыг ие-чери чүве, мен аныяк чоруур шаандa. Уру кайгамчыктыг каас-чараш бойдус чурумалдыг, аңныг-меңниг, ажык-байлактыг, эгээртинмес эм-таң өттарлыг тоол-домакта дег оран-на болгай.

Ам ону шаандагы үе-биле канчан дециээр боор. Тываның, ылаңгыя Сүт-Хөлдүң девискээринге хамааржыр ужурлуг турбужеге, Уруну Красноярскиге берипкени кара кайгамчык. Урунуң хамык аң-меңи-даа, ажык-байлаадаа, балык-байлаңы-даа төтчеглеттинип калган. «Кокайга хой кадартпас» дээни ышкаш, Уруда чамдык кижилер туразында чаңнан турарлар. Ол ышкаш Уру аржаанының чүдереп, баксыраанны холчок чораан. Черле ынчан чыл бүрүде-ле тайга-таңдыларга удаа-дараа, болгулан турар орттер бистиң онзагай бойдузувусту узугкап, чок кылын турар. «Өлдеп артар, орттен артпас» деп, үлегер чугаа үндезинниг-ле болгай. Чамдык бодамча, оваарымча чок кижилерниң хайы-биле улуг орттер болуп турар. Ооп ыңай төтчеглекчи, хоптак-чазый кижилер черниң байлаан камхайыра чок узугкап, чок кылын турар. Шак ындыг төтчеглекчилерниң ырмазын сып, ыргаан хөндүрүп турган, оларны хоойлу-дүрүм езугаар торгаар, шиидер херек. Торээн черивисти узугкан, хуюктап, үреп-талап алгаштың каяа-чүге ижигип чурттаар дээн бис? Ава-черивистиң ажык-байлаан когун үзе төтчеглеп каапкаштың чүүнүңбиле амыдырап-чурттаар дээн бис? «Дээр — адавыс, чер — иевис» деп, өгбелеривистиң өөредиглиг өндүр сөзүн утпас ужурлуг бис — деп, Далбың-оол Сундуй оглу хомудаан сеткилин илеретти.

Шын харын. Торээн черивистиң чайгаар бүткен каас-чараш бойдузунга таалап, эргеленип чурттаар ужурлуг бис. Делегейде кижи дег эң-не угаан-сарыылдыг амытан чок. Ол хиревисте оскен-торээн ие-черивистиң аажок чараш аяк хээлиг, боду бодараан бойдузувуска хайыра чогувусту кижи-кайган ханмас.

Болган-на чок хуула бээр,
Бойдузумга таалаар мен
Үрегдеп-тоглап, узугкавайн
Үргүлчү-ле кампаалыңар! — деп одуругларны утпаза чогуур.

Бораш ОНДАР.

УЛУГ НАЗЫЛЫГЛАРНЫ УТПАЙН...

Бистиң улуг назылыг кырганнарывыс-даа, пенсионерлеривис-даа чалыы чораан чылдарында хой-хой үүлехеректерни бүдүрүп, торээн черивистиң хөгжүлдезинге эвээш эвес үлүг-хуузун киргени билдингир. Олар дайынчаалыг үеларде-даа, таныңцдаа чылдарда кезээде мурнуку одуругга чоруп, ниитилелдиг бурунгаарлаашкынына боттарының күжүн, энергиязын харам чокка өргүп келгеннер. Ынчангаш хоочунларывыстың, улуг назылыгларывыстың күш-ажылын улуу-биле үнелеп көрбүшаан, оларның сеткил-сагыжын хомудатпас сорулга салдынып турар. Бо бүгүнү барымдаалап көргеш, Сүт-Хөл кожуунуң чагырга черинде кожуун девискээринге Улуг назылыглар хүнүн эрттирер дугайында доктаалды баш бурунгаар хүлээп алгаш, ол хүннү эрттирер тускай комиссияны тургускан.

Кожуун төвү Суг-Аксы суурдан эгелээштиң тус-тус суурларга Улуг назылыглар хүнүн эрттиреринин графигин тургускаш, ону ол хеваэр организастыг чоруткан. Кожуунуң күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде эргелели, пенсия килдизи, социал төптүң ажылдакчылары, Суг-Аксы суму чагыргазы кожуун төвүнге Улуг назылыглар хүнүн багай эвес организастап эрттиргеннер. Баштайгы хүнде Суг-Аксы суму чагыргазының даргазының оралакчызы Елизавета Ондарның баштал-газы-биле кезек улуг назылыглар, хоочуннар, пенсионерлер республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң Алдан-Маадыр суурда тургустунган салбыры-биле танышканнар.

Ол суурда музей ажылдакчызы Орланмаа Монгуш аалчыларга ында делгеттинген экспонаттарны таныштырып, тайылбырлап, музейниң ажылынын уг-шиии, ужур-утказын чугаалап сонуургаткан. Улуг назылыглар ук музейниң ажылын аажок сонуурганнар.

Ийиги хүнде кожуунуң төвүнге улуг назылыгларның чыыжын өрттиргеп. Ацаа Суг-Аксы суму чагыргазының даргазы Кирилл Оржак, кожуунуң пенсия килдизиниң эргелекчизи Сулейман Монгуш, ажылга тургузар төптүң директору Павел Сарыглар, хоочуннар човулелиниң даргазы Кара-кыс Оржак болгаш оскелер-даа кыска дыңнадыгларны кылып, Чазактың № 566 доктаалын амыдыралга боттандырар дээш кандыгкандыг арга-хемчеглерни ап чорудуп турарын, ниити чурттa амыдыралдың берге байдалын оларга таныштырган, бо парын, аар-берге үелериң кадыг-быжыы-биле шыдажын эртеринче оларны кыйгырган.

Суурда эң-не улуг назылыг кырган-авалар: 80 ажыг харлыг Мандак-Кара Ондарга, Хорлуу Монгушка, Чалбар Ондарга база кырган-ача Мөңгеш Оржакка болгаш оске-даа улуг назылыгларга хире-шаа-биле ортектиг белектерни тывыскан.

Культура ажылдакчылары хоочуннарга солун концерт көргүскеннер. Даравында күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде эргелелиниң, комплекстиг төптүң ажылдакчылары улуг назылыгларның чаагай шайлаашкынын организастаанар. Ол ышкаш Суг-Аксы суурда хоочуннар Галина Очур-оол, Маңмаа Монгуш, Өрге Ондар, Дандар Сарыглар, Кара-кыс Оржак, Сендецмаа Ондар олар боттарының буянныг, чемзиг холдары-биле кылган янзы-бүрү амдан-сүүзүнүү аъш-чемнери-биле эшоорун хүндүлээннер.

Кожуунуң Алдан-Маадыр, Ак-Даш, Бора-Тайга, Кара-Чыраа, Кызыл-Тайга, Ишкин суурларга Улуг назылыгларның хүнү байырланчыг, организастыг, шынарлыг байдалга болуп эрткилээн. Черле ынчаш улуг назылыгларның декадазы чоруп турарын барымдаалааш, ниити кожуунга хоочуннар-биле ажылды хүн бүрүде күштелдирип чорударын эрге-чагырга органнары шиитцирлээн. Келир чылды бүгү делегейниң Улуг назылыглар чылы кылдыр чарлааны хоочуннарга улуг өөрүшкү болбастың аргазы чок. Ындыг болган толээде улуг назылыг кижи бүрүзү уламна чиик, сергек, кац кадык болуру күзенчиг. Бүргеп өршээн, улуг назылыгларывыс бистиң аравыска үр-ле чурттап чоруур болаунарам!

Ондар СЕРЕНМАА.
Сүт-Хөл кожуун.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал а также для переадресования издания бланк абонемента с доставной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ — МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Роспечати.

Төөгү эртемнериниң кандидады Алдын-оол КАНЗАЙ:

ҮЕ БОЛГАШ АМЫДЫРАЛ

Ам бир чыл бичии-ле ажыг болгаш XX век доостур. Чүс чыгам чылдарда Тыва чуртунга кандыг төөгүлүг болуушкуннар, өскерилгелер база чаартылгалар болгулааныл, ооң чурттакчыларының амыдырал деңнели кайы хире апарганыл дээн ышкаш база оон-даа өске айтырыгларга харыыны бээр үе келген.

Бо үүлге бистиң амыдыралывыстың чугула талазы—чурттакчы чоннуң сан-түңүнүң өскерлиишкиннерин, ооң эр-кыс, хар-назын, национал структуразын, демографтыг чорудулганың байдалын (кижилерниң өг-бүле болганының, төрүттүнгениниң база өлүп-хораанының дугайында сан-медээлер) болгаш девискээр аайы-биле шимчээшкинин шинчилеп, бо бүгүге хамаарылгалыг чылдагааннарны тайылбырлаарын оралдашкан үүве.

I. ТЫВАНЫҢ ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУНУҢ 1921-1944 ЧЫЛДАРДА ӨЗҮЛДЕЗИ

XX ВЕКТЕ Тываның чурттакчы чоннуның өзүлдезин бүгү тала-биле сайгарышинчилээн тускай эртем ажылдары ам-даа кылдынмаан. Эң ылаңгыя чээрби үс чылдың эгезинде, тодаргайлаарга, 1931 чылга чедир маңаа хамаарышкан сан-чурагайлар чаңгыс аай эвес бооп турар.

Тываның төөгүзүн шинчилеп турган эртемденнериң бо айтырыг талазы-биле сан-медээлерин деңнештирип көрээли.

«Тыва төөгүзүпүң» бир томунда 1916 чылда Тываның чурттакчыларының саны 73.000 кижи турар деп бижээн. Л. П. Потаповтуң «Очерки народного быта» деп номунда чээрби чылдарның эгезинде тываларның саны 0[illegible]6 муң ажыг турган дээн. Ю. Л. Арапчын, В. И. Дулов «Улуг орус улус-биле кажан-кезээде кады бис» деп номунда: «**1913 чылда тываларның саны 52 муң хире кижи турган болза, 1926 чылдагы чизе езугаар алырга, 58803 кижи четкен**» — деп демдеглээн. Н. А. Сердобовтуң «История формирования тувинской нации» деп номда «**XX векти эгезинде тываларның нинти саны көшкеннер эргелениң санааны-биле алырга, 56200 кижи болган**» — деп айыткан. Ол-ла автор 1916 чылда Тываның чурттакчыларының саны 73000 кижи турган деп сан-чурагайны арай хөй-дур дээн өске көрүүшкүннер барын илереткен. Н. П. Иконников «От Тувы феодальной — к Туве социалистической» деп үүлүнде чижек санаашкыннар-биле **1918 чылда Тываның чурттакчыларының нинти саны 60.000 кижи, ооң иштинде тывалар 48.000 кижи, орус болгаш өске национал-дыг кижилер 12.000 кижи, а 1921 чылда — бүгү чурттакчыларның саны 63000 кижи, ооң иштинде тывалар 50000 кижи, орус болгаш өске национал-дыг кижилерниң саны 13000 кижи турган деп санап турар** (ГНИИЯЛИ. Ученые записки. Выпуск XII, Кызыл, 1967, с 172). Л. В. Гребнев база-ла 1918 чылда Тываның чурттакчыларының нинти саны 60000 кижи, ооң иштинде тывалар — 48000 кижи деп бадыткаан (ГНИИЯЛИ. Ученые записки. Выпуск XIII. Кызыл, 1968 г. с. 49).

Тываның Президентизи Ш. Д .Ооржак Тыва Арат Республиканың турүстунганындан бээр 75 чыл оюнга тураскааткан илеткелинге «**Тываның чурттакчы чоннуңу нинти саны 1921 чылда 63000 кижи турганындан 1944 чылда 96400 кижи болган**» — деп чугаалаан («Тувинская правда», № 85, 15 августа 1996 г.).

Тывага чурттап турган орус чурттакчылар дугайында сан-медээлер база-ла карышкактыг.

В. Ч. Очур «Тувинская национально - освободительная революция 1921 года» деп үүлүнде «1918-1919 чылдарда Тыванын орус чурттакчыларының саны 12000 кижи турган» деп бижээн. (ГНИИЯЛИ. Ученые записки. Выпуск VI, Кызыл, 1958, с. 19). Х. М. Сейфулин «ТНР — важный этап в истории тувинского народа» деп үүлүнде «Октябрь мурнунда Тываның чурттакчыларының 15 хуузу орустар, колдуунда көжүп келген тараачыннар турган» деп турар (ГНИИЯЛИ. Ученые записки Выпуск XIII, Кызыл, 1968, с. 6). Ынчалза-даа маңаа хамаарышкан эң-не барымдаа-бадыткалдыг сан-медээ 1921 чылда Тыва Арат Республиканы тускай бот-дөгүннаан күрүне кылдыр чарлаан турүгүзүкү Улуг Хуралдың протоколдарында бар бооп турар. Ол Хуралдың хүн чурумунуң 19-ку айтырыының талазыбиле протоколда Тываның орус чурттакчыларының саны 10300 кижи деп айыткан. (В. А. Дубровский «Тува в 1919-1921 годах. Документы и материалы. ТНИИЯЛИ. Ученые записки. Выпуск V, Кызыл, 1957, с. 298).

ООН АҢГЫДА Тывага өске национал-дыг кижилери чурттап турганы билдингир.

Эң ылаңгыя төп болгаш барыын кожуннарга кыдаттар оолгаш көрөйлер садыг болгаш чер ажылынга хандыкшылдыг турганнар. 1921 чылда Суг-Бажыңга болган Улуг Хуралга көрей хамаатыларның Тыва девискээринге чурттаар эргезинің дугайында айтырыгны тускай чугаалашканы солун. Хурал киржикчилери көрей хамаатыларның ажыл-чорудулгазында таарымча чок үүлдер барын, тодаргайлаарга, оларның алдын тывыжын кайы хамаанчокка калбартын, мак болгаш өске-даа үнүштерден наркотиктиг будумелдерни кылын турарынга удурлашканнар. Хостуг черлериң эвээжин база үстүнде буруудаашкыннарны барымдаалаан, хурал көрей хамаатыларны Тываның девискээринден үнүп чоруурун саналдаан шиитпирни хүлээп алган. Тыва-даа болза В. А. Дубровский хуралдың ол шиитпири күүсеттинмээн, көрөйлер Тывага чурттап, ажылдап артканнар деп бижээн. (ГНИИЯЛИ. Ученые записки. Выпуск V, Кызыл, 1957, с. 3021).

Тыванын чурттакчыларының нинти санына хамаарышкан үстүнде адаанывыс эртемденнериң сан-медээзинге даянын алгаш, 1921 чылда Тываның чурттакчыларының нинти санын чижеглей бодарадырын шенеп көрээли.

1931 чылда Тывага демографтыг болгаш кодээ ажылгың чизези болган. Ону эрттиреринге ТАР-ның Чазаа ССРЭ-деп эртемденнерни болгаш тускай мергежилдиглерни чалаан. Л. Д. Покровский, А. А. Пальмбах, К. А. Алавердова, Р. М. Кабо, И. И. Полес, Х. М. Сейфулин, П. П. Маслов дээн билдингир эртемденнерден турүгүстунган тускай экспедиция 1930 чылда чизениң белеткел ажылдарын дооскаш, оон 1931 чылда кылышканнар. Чизениң түңнелидери үүнү көргүскенил дээрге, 1931 чылда Тываның бүгү чурттакчыларының саны 82200 кижи, ооң иштинде тывалар 64900 кижи, орус болгаш өске национал-дыг кижилер — 17300 кижи болган. (ГНИИЯЛИ. Ученые записки. Выпуск XII, Кызыл, 1967, с. 172).

ДАРААЗЫНДА Тывага чурттакчы чоннуң чизези 1944 чылдың июль 1-де болган. Ол болза Тываның ССРЭ-ниң составынга киреринің бүдүүзүнде болган. С. К. Токаның бижип турары-биле алырга, чизе түңнели-биле бүгү чурттакчы чоннуң саны 95025 кижи болган. Ооң 14,4 хуузу —совет хамаатылар. Кызыл хоорайның чурттакчыларының саны — 7 муң кижи (С. К. Тока. Чогаалдар чыындызы. Том 1, Кызыл, 1976, а. 315). Моон алгаш көөрге, ол үеде тываларның саны 81,3 муң, орус болгаш өске национал-дыг кижилерниң саны 13,7 муң турган-дыр.

1931 чылдан 1944 чылга чедир тываларның нинти саны 64,9 муң турганындан 81,3 муңга чедир өскен, азы бо 14 чылдарда чурттакчыларның өзүлдези 16,4 муң кижи болган. Бо үеде чоннуң амыдырал-чуртталгазынга онзагай хамаарылгалыг бойдустуң айыыл-халавы, аш-чут болбаан үүве болганда, чоннуң чайгаар өзүлдезиниң чыл санында өртүмак темпилериңде улуг ылгал турбаан. Ындыг болганда, 1931-1944 чылдарда тыва чоннуң өзүлдези чыл санында өртүмаа-биле 1,2 муң кижи болган. Бо-ла темпини барымдаалап, оң чыл буруңгаар санаар болзувусса, 1921 чылда тываларның нинти саны 53 муң чыгам кижи, а орус болгаш өске национал-дыг кижилериң саны 11-12 муң чедип турган. Ынчангаш бистин-биле, 1921 чылда Тываның чурттакчыларының нинти саны 64-65 муң аразында турган. Бо сан-чурагайлар үстүнде адаанывыс чамдык авторларның медээзинден улуг-ла ылгал чогу эскертинер. Чээрби үүс чылдың эгезинден 1921 чылга чедир нинти чурттакчылар санын ам-даа шинчилеп, тодарадыры негеттинин турар.

1931, 1944 чылдарның чизезин езугаар 1931 чылда Тывага орус болгаш өске национал-дыг кижилериң саны 17300 кижи турган болза, 1944 чылда 13700 кижи апарган, азы 2600 кижиге эвээжээн. Мооң кол чылдагааны— Тывага чурттап турган совет хамаатыларны дайынче келдирткени-биле тайылбырлаттынар.

1931 чылда 82,2 муң чурттакчыларының 42,5 муң азы бүгү чурттакчыларның 51,7 хуузу эр кижилер, а хөрөөжен чон 39,7 муң азы 48,3 хуу бооп турган. 64,9 муң тывалардан эр кижилер — 33,6 муң (51,6 хуу), хөрөөжен кижилер — 31,3 муң (48,4 хуу). Орус болгаш өске национал-дыг 17,3 муң чурттакчыларның 8883 (51,4 хуу) эр болгаш 8389 (48,6 хуу) хөрөөжен кижилер болган.

1944 чылда 95 муң бүгү чурттакчыларның 6 муң кижи (6,3 хуу) хоорайга, 89 муң кижи (93,7 хуу) кодээге чурттап турганнар.

Ынчангаш 1921-1944 чылдарда Тываның чурттакчы чонну 64 муңдан 95 муңга чедир өскен, азы ооң саны 30,5 муң кижиге улгаткан. Бо болза, Тыва Арат Республиканың 23 чылдар дургузунда хогжүлдезиниң эң кол чедишкиннериниң бирээзи болур. Тываның нам, чазааның улусчу-демократтыг күрүнениң бүгү тала-биле быжыглаанының база чурттуң экономиказын сайзырадыр, арат чоннуң социал байдалын экижидер талазы-биле ажыл-чорудулганың коску түңнели-дир. Бо үеде мал бажының өзүлдези дүргедээн, чер ажылы калбарган, ооң техниктиг баазазы быжыгын эгелээн, баштайгы үлетүр, бүдүрүлгелери туттунган. Национал бижикти чогаатканы, ону чоннуң шалыкыны-биле өөренин алганы школа-сургуул, культура болгаш уран үүл сайзырылынга улуг салдар көргүскен. Чоннуң аъш-чем база үлетүр бараннары-биле хандырары экижээн. Кижилер өртүзунга санитар - чырыдыышкынныг ажылдарны доктаамал чорутканы болгаш эмнелге дузаламчызын калбартканы — чоннуң нинти өзүлдезинге, өг-бүлеңи быжыглаарынга таарымчалыг байдалдар турүгүстунган. Бо-ла бүгү чоннуң хей-аъдын көдүрүп, оларның чаа амыдыралче чүткүлүн, сагыш-сеткил, мөзү-шынар кодурлуушкүнүн оттуруп, ооң амыдырал-чуртталгазының деңнелин бедидериниң база материалдыг чаагай чоруунуң үндезини болган.

II. 1944-1991 ЧЫЛДАРДА ТЫВАГА ДЕМОГРАФТЫГ ЧОРУДУЛГАЛАР

БО ҮЕ БОЛЗА Тываның Совет Эвилелиниң составынга турган, ооң эң-не онзагай, бүгү тала-биле хөгжүлдезинге хамааржыр.

ССРЭ-ге, ооң иштинде Тывага 1959, 1970, 1979 база 1989 чылдарда Бүгү-эвилелдиң ооң чизелери болган. Демографтыг чорудулгаларны херечилеп турар сан-чурагайлар билдингир болгаш тода болганда, ону сайгарып-түңнээри чиик база эптиг.

1944-1989 чылдарда Тывага демографтыг чорудулганың угланыышкыннары кандыг бооп турарын дараазында таблицадан көрүп болур бис.

(муң кижи)

	1944	1959	1970	1979	1989
Бүгү чурттакчылар саны	95,0	172,0	231,0	267,0	309,0
оон иштинде:					
хоорай чурттакчылары	7,0	50,0	87,0	113,0	146,0
кодээ чурттакчылар	88,0	122,0	144,0	154,0	163,0
Эр кижилер			114,0	131,0	152,0
Хөрөөжен кижилер			117,0	136,0	157,0
тывалар	81,3	98,0	135,3	162,0	198,5
орустар	13,7*	68,9	88,4	96,8	98,8
хакастар		1726**	2120	2193	2258
украиннер		1105	1466	1729	2208
татарлар		481	822	988	1071
буряттар		263	372	448	570
белорустар		163	350	530	556
мордвалар		234	307	279	334
чуваштар		144	260	312	405
латыштар		156	202	206	171
эстоннар		115	161	187	187
марийлер		27	58	58	107
алтайлар		25	34	69	100
еврейлер		84	57	56	49
цыганнар		31	19	60	52
немецтер		61	173	298	260
корейлер		59	55	52	117
поляктар		40	59	63	74
өске национал-дыг кижилер		294	658	1380	2739

* — мында орус болгаш өске национал-дыг кижилериң саны кады.

** — моон ыңай — тодаргай саннар.

Үстүнде таблицада сан-чурагайларны алган үндезиннер: Госкомстат России. Демографический ежегодник России. Москва, 1997, с. 27. «Тувинское республиканское Управление статистики. Численность населения Тувинской АССР по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. Кызыл, 1990, с. 62.

Моон алгаш көөрге, Тываның ниити чурттакчыларының саны 1944-1989 чылдарда 214 муң кижиге, ооң иштинде тываларың — 117,2 муң кижиге, орустар болгаш өске национал-дыг кижилериң — 96,8 муң кижиге өскен. Бо чылдарда хоорай чурттакчыларының саны барык 21 катап, кодээниң — 75 муң кижиге улгаткан.

1944 чылда бүгү чурттакчыларга хамаарыштыр тываларның үлүү 88,4 хуу турган болза, ол көргүзүг 1959 чылда 57 хуу чедир кудулаан, а ооң соонда 1970 чылда—58,6, 1979 чылда—60,5 болгаш 1989 чылда— 64,3 хуу кылдыр чоорту катап улгадып эгелээн. Орус чурттакчыларның санының эң-не хөй үлүү 1959 чылда 40,1 хуу четкен. Мону болза 40 чылдарның ийиги чартыында, бежен чылдарда Тываже совет хамаатыларының хостуг аргыжылгазы-биле база ол үеде улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга ажылдаар тускай мергежилдиг кижилерни Тываже массалыы-биле чалааны-биле тайылбырлап болур. Шынан-ла, ол чылдарда Тываның чурттакчылыг черлеринге орус болгаш өске национал-дың кижилери колхоз, совхозтарга, бүдүрүлге черлеринге, улус өөредилгези, культура, социал хандырылга, кадык камгалалы, албан организация шугумнарынга тывалар-биле кады, эп-найыралдыг бир демниг ажылдап, чурттап турганнар. Чижээлээрге, 1970 чылда Барыын-Хемчикте 6103, Чөөн-Хемчикте—3409, Улуг-Хемде — 4464, Тес-Хемде—984, Сут-Хөлде—207, Эрзинде—195, Бай-Тайгада—174, Өвүрде—109, Мөңгүн-Тайгада — 42 орус хамаатылар санаттынып турган.

ТЫВА ЧОННУҢ чайгаар өзүлдезиниң кол үндезини төрүттүнген кижилериң саны) олген кижилериниңден каш катап хөй бооп турганында болур. 1976 чылда 4100 кижи төрүттүнген, а өлген кижилериң саны 1700, азы чайгаар өзүлде 2400 кижи болган. 1000 кижиге онаштыр бо көргүзүг ол чылын 24,3 турган. 1960 чылда 7200 кижи төрүттүнгөн болза, өлген кижилериң саны 1600, азы чайгаар өзүлде 5600 кижи. 1000 кижиге онаштыр ол көргүзүг 30,3 кижи болган. Ол болза амгы Тываның төөгүзүнде эң-не хөй көргүзүг турган. Дараазында чылдарда чоннуң чайгаар өзүлдези чоорту эвээжеп-даа турган болза, чурттуң өске девискээрлеринге бодаарга, ол оранчок улуг бооп турган. 1990 чылда 8116 кижи төрүттүнген, а өлген кижилериң саны 2664, азы чайгаар өзүлде 5452 кижи. 1000 кижиге онаштыр 17,6. Мооң ужурунда Тываның чурттакчыларының ниити саны дүрген өзүлделиг.

Ш. Д. Ооржактың үстүнде адаанывыс илеткелинде Тываның чурттакчыларының амыдыралының үргүлчүлээшкини 1921 чылдан 1944 чылга чедир 40-ден 50 харга четкен деп айыткан. Россияның статистиктиг медээзи-биле 1989-90 чылдарда Тываның чурттакчыларының амыдыралының үргүлчүлээшкини 62,4 хар четкен, эр кижилериң—57,3, хөрөөжен кижилериң — 67,7. 1991 чылдан эгелеп бо болгаш моннуң чайгаар өзүлдезиниң көргүзүглери көскүзү-биле эвээжен баткан, бо дугайында чугааны аңгы кылыр бис.

ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ назын аайы-биле хуваалдазы мындыг янзылыг бооп турар. 1959 чылда 172 муң чурттакчыларның 39,7 хуузу күш-ажыл кылыр назыдан куду, 53,8 хуузу күш-ажыл кылыр назылыглар, 6,5 хуузу оон өрү назылыглар бооп турган, а 1989 чылда ол көргүзүглер дес-дараалаштыр 37,3; 54,9 база 7,8 болган. 1959 чылда 50-60 харга чедир кижилериң ниити чурттакчылар санынга хамаарыштыр үлүү 5,9 хуу, 60-70 харга чедир — 3,2 хуу, 70-80 харга чедир—1,4 хуу турган болза 1989 чылда ол көргүзүглер дес-дараалаштыр 7,5; 4,2 база 1,6 хуу апарган. 1959 чылда 80 хардан өрү назылыг кижилериң саны 671 турган болза, 1989 чылда оларның саны 1221 четкен. 1979 чылда Тываның чурттакчы чоннуңу ортумак назыны 25,1 хар турганындан, 1989 чылда 21,6 хар четкен. (Тувинское ресурправление статистики. Численность населения Тувинской АССР по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. Кызыл, 1990, с. с. 30-31).

Чурттакчы чоннуң саны өг-бүлелер өзүлдезинден, ооң кежигүннериниң хемчээлинден дорт хамаарылгалыг. 1970 чылда Тывага 50299 өг-бүле турган болза, 1989 чылда оларның саны 70657 четкен. Бир өг-бүленің ортумак хемчээли 1970 чылда 4,3 кижи турганындан 1989 чылда 4,0 кижи четкен. Хоорайларга бо көргүзүглер дес-дараалаштыр — 3,7; 3,5, а көдээ черлерде—4,7; 4,4. 1989 чылда бүгү өг-бүлелериң 21,4 хуузу ийи кижи кежигүнүг, 22,5 хуузу үш, 24,1 хуузу дөрт, 32 хуузу беш болгаш оон-даа хөй кежигүннерлиг турган.

ЧОННУҢ ӨЗҮЛДЕЗИНИҢ БИР ЧУГУЛА ТАЛАЗЫ — чаа өг-бүлелериң немежин база өг-бүле эвлериниң чарлып турарында. 1946 чылда Тывага 1433 өг-бүле тывылган, а чүгле 3 өг-бүле бузулган. Бо болза магалыг солун барымдаа-дыр! Тыва Арат Республика үезинде чоннуң өг-бүле айтырыгларынга бижыг туружун, аваөгбелериң өг-бүле талазыбиле арга-сүмелерин, негелдерини, чаагай чаңчылдарын хажыт чокка сагып турганын ол херечилеп турар. Ынчалза-даа дараазында тывылган өг-бүлелериң саны өскеш-биле чергелештир чарылган өг-бүлелериң саны база улгадып турар. 1960 чылда бо болза дес-дараалаштыр: 1993; 83, 1970 чылда—2409; 292, 1979 чылда—2697; 583, 1989-1990 чылларда — 29346; 613 болган. (Управление статистики Тувинской АССР. Численность, естественное движение и миграция населения Тувинской АССР. Кызыл, 19 июня 1989, с. 21).

Кызыл хоорайның чурттакчыларының саны 1941 чылда 7 муң турганындан 1997 чылдың эгезинде 95,6 муң четкен, ооң иштинде тывалар — 36,2 муң кижи (37 хуу), орус болгаш өске национал-дыг кижилер—59,4 муң кижи (63 хуу).

ТЫВАНЫҢ ЧУРТТАКЧЫ ЧОНУ хөй национал-дыг бооп турар. 1989 чылдың чизезибиле республикада 40 ажыг, а 1998 чылда 90 ажыг национал-дарның кижилери чурттап турарын статистиктиг медээлер бадыткап турар. Бо байдал өг-бүлелериниң эвлери, ооң кежигүннери аңгы-аңгы национал-дың кижилериниң турүгүстунарынга салдарлыг бооп турар. 1979 чылда ынчалыг өг-бүлелериниң саны 4625 турган болза, 1989 чылда 6107 болган. (Госкомитет РТ по статистике. Статсборник. Женщина, семья, дети. Кызыл, 1997, с. 42).

Чурттакчы чоннуң саны ам бир үүлден хамааржыр, ол үүл дээрге—чурттакчы чоннуң тус девискээр иштинге азы чурт девискээринден ишкээр-дашкаар шимчээшкини-дир (миграция). Бир эвес тус девискээрге кээп турарларның саны, үнүп чорутканнарның санындан хөй болза, ол чурттакчы чол өзүлдезинге немээрелиг болур. Аңгы-аңгы чылдарда ол янзы-бүрү турүгулаар болгаш тус девискээрде политиктиг, социал-экономиктиг байдалдан хамааржыр. Чижээлээрге, 1970 чылда Тываже көжүп келгеннериң саны 19,6 муң, оон үнүп чорутканнарның саны—16,9 муң кижи, азы 3,7 муң кижи немешкен. 1988 чылда ол көргүзүглер дес-дараалаштыр 20,4; 19,4 база 1,0 муң кижи болган.

Тывага чурттакчы чоннуң шимчээшкининиң эң улуг хемчээли 1990—1993 чылдарда болган. Ол болза 1989-1990 чылдарда Тывага социал айтырыларның болгаш национал харылзаалардың чидигленишкиннериниң түңнели. 1990 чылда Тываже 4267 кижи көжүп келген болза, оон үнүп чорутканнарның саны 15420 кижи, ооң иштинде орус болгаш өске национал-дыг кижилериң саны—8456. Мындыг таарымча чок байдал 1991, 1992, 1993 чылдарда сан талазы-биле эвээн кызырлып-даа турган болза, уламчылаан. 1991 чылда көжүп келгеннер саны 3963 кижи, үнүп чорутканнар 7362, ооң иштинде орус болгаш өске национал-дыг кижилер—6812. 1992 чылда—дес-дараалаштыр— 3132; 6168; 5685; 1993 чылда—2436; 4761; 4344. Дараазында чылдарда байдал чоорту эттиинин эгелээн. 1995 чылда Тываже көжүп келгеннериң саны 2609 кижи, оон үнүп чорутканнар. 2955, ооң иштинде орус болгаш өске национал-дыг кижилериң саны—2925 1998 чылдың 7 айларында республикаже 889 кижи көжүп келген болза, оон үнүп чорутканнар саны 1025 кижи болган.

Орус болгаш өске национал-дыг кижилериң шимчээшкини 1990-1998 чылдарда чеже-даа улуг турган болза, оларның ниити саны шоолуг кызырылбаан. 1989 чылда орус чурттакчыларының саны 98831 турган болза, 1997 чылдың эгезинде чижек санаашкыннар-биле 94,0 муң кижи.

1990 чылдардан эгелеп, республика иштинге чурттакчы чоннуң шимчээшкини база-ла өскерлип эгелээн. Көдээден Кызыл хоорайже көжүп кээп турарларның саны чылдан чылче көвүдеп турар. Кызылче эң хөй кижи Чөөн-Хемчик, Кызыл, Тес-Хем кожууннардан, Ак-Довурак хоорайдан көжүп келген. Ооң уламылдан Кызылдың чурттакчыларының саны кэвүдеп турар.

Бо бүгүден дараазында түңнелдерни үндүрүп болур. 1921 чылдан 1989 чылга чедир Тываның чурттакчыларының ниити саны 64,5 муңдан 309,0 муңга чедир, азы 244,5 муң кижиге өскен. Орус болгаш өске национал-дыг кижилериң саны чижеглей санаарга, 11,5 муңдан 110,5 муңга чедир, азы 99,0 муңга улгаткан. Чедеп чыгам чылдар иштинде чоннуң өзүлдези бо хире болган. Бо болза, тыва нацияның сайзыралының эң чугула болгаш көскү барымдаазы-дыр.

Тыва Арат Республикадаа, совет-даа үелерде чон дугайында, ооң амыдырал-чуртталгазының дугайында айтырыг кандыг-даа политиканың төвүнге турган. Көдээ ажыл-агыйның база үлетүр, бүдүрүлгелери кижилериң хереглелин хандырар продукция хемчээлин хөй катап көвүдеткен. Он-он чаа хоорай, суурлар туттунган, чүгле 1976-1989 чылда безин 3,9 млн. кв. м. чуртталга шөлүн ажыглалга киргеп. 1988 чылда 239 янзы-бүрү хевирлериң эмнелге черлери, 1125 эмчилер, 3895 ортумак эмнелге ажылдакчылары чоннуң кадыын камгалаарынга бараан бооп турганнар. Аъш-чем, үлетүр бараннарының, эм-тан өртээ чиик, бажың хөлезини, уруглар албан черлери, электри, газ, автотранспорт, ачы-дуза дээш төлевир амгы үе-биле деңнээр аргажок эвээш турган. Бо бүгү чурттакчы чоннуң дүрген өзүлдезиниң, ооң узун назылаарының база быжыг кадыкшылының магадылалы болган.

III. ДЕМОГРАФТЫГ ЧОРУДУЛГАЛАР СӨӨЛГҮ ЧЫЛДАРДА

ТЫВАГА БҮГҮ Россияга ышкаш, 90 чылдарның эгезинде экономиктиг реформалар эгелээн. Рынок харылзааларынче шилчилге үезинде тыва иниттилерге чамдык өскерилгелер, чаартылгалар болгулаан. Ынчалза-даа оларның боттуг түңнелдери амдыысында эвээш. Хөй-хөй салгалдарның мурнуку чылдарда кызымаккай күш-ажылының ачызында көдээ ажыл-агый, үлетүр база социал адырларга чедип алдынган материал-техниктиг бааза сандарап, хоозураан. Бодунуң күжү-биле продукция будүрүп, орулгалыг ажылдап турар бүдүрүлгелер ховартаан. Акша-шалың, пенсия, пособие бээри чыл-чылы-биле, ай-айы-биле саадаары чаңчыл апарган. Мындыг байдал кижилериң амыдырап-чурттаар арга-шинээн дыка кудулаткан. Ооң социал уржуу улуг.

Чурттакчы чоннуң өзүлдезиниң темпилери көскүзү-биле оожумнаан. 1997 чылда оларның саны 310 муң кижи, ооң иштинде тывалар 213,6 муң (68,6 хуу), орус болгаш өске национал-дыг кижилер—96,9 муң (31,4 хуу). Бүгү чурттакчыларның саны 90 чылдарның эгезинде турганындан бичии-ле өскен. Чоннуң чайгаар өзүлдези 1000 кижиге онаштыр 1990 чылда 17,6 турганындан 1997 чылда 3,1 кижи, азы 5,6 катап эвээжээн. Кижилериң амыдыралының үргүлчүлээшкини ол чылдарда 62,4 хар тургандан 55,4 четкен, эр кижилериң 57,3 хардан 49,5, хөрөөжеч кижилериң 67,7-ден 62,4 чедир кудулаан. Кижи бүрүзүнге онаажыр ортумак акша-орулга Тывада Россия деңнелинден 1,5 катап эвээш. Бисте 80 хуу хире өг-бүлелер ядыы-түренги байдалда келген. 1998 чылдың 7 айларының түңнелибиле ажыл чоктарның саны 26,8 муң кижи четкен. Өкпе, шээр база өске-даа аарыглар, арагалаашкын болгаш наркомания нептеренгей апарган. Кижилериң ылаңгыя аныяк назылыгларның янзы-бүрү озал-ондактан өлүп-хораары кончуг хараадаңчыг бооп турар.

Бо онза дувөрелдиг, социал-экономиктиг байдалды ажып эртери—бирги чергениң айтырыы болур. Кол-ла үүве—бүдүрүлгелерни дүрген ажылдадыр, бодувус күжүүс-биле аъш-чем, үлетүр бараннарын хөй-биле будүрер, кижилерни ажыл-биле хандырары бооп турар. Россияның чазааның база чонунуң дузаламчызынга даянып алгаш, чонувусту бүгү талабиле эвилелдеп деткип турган, эки амыдырал кээр дээрзинге үйүг бүзүрел-биле ажылдап, чурттаар апаар.

Чылыг сеткил-биле

АДА-ИЕ – ЫДЫКТЫГ СӨС

Чырык чер кыында кандыг-даа кижилерге ада-иезин дет эргим үүве чок. Майны Салчак Балыевич 1923 чылдың сентябрь 1-де Бай-Тайга кожуунуң Чаңгыс-Терекке бодуун арат Салчак Бадының өг-бүлезинге төрүттүнген. Өгбелериистин өттүр сөглээни дег, ачавысты «чыткан хой тургуспас» деп болур. Бодуун, кижи бүрүзүнге дузалажырын бодаар, биче сеткилдиг, кончуг бүдүштүг кижи. Чоннуң мерген чугааларындан алырга, сентябрь 1-де төрүттүнгеннериң угаанныг дээр болгай. Чажывыстан тура улгаткыже дээр оон кижи кончуп турганын дыннап көрбээн мен. Ол өөредилгеге сонуургалдыг, ада-иезин школага чедирип каарга, ийи чайын өөренген соонда. Кызыл-Мажалык школазынга 4-ку классты эш-өөру-биле дооскаш, Кызылдың түр хуусаалыг башкы сургуулунга өөренич алган, 1938 чылда ону Тыва Арат Республиканың Өөредилге яамызы Барыын-Хемчик кожуунуң Ак деп сумуга ажылдаар кылды томуйлаан. Ол школага 2 чыл ажылдап турда, өөредилге килдизи, ону ол-ла кожуунуң Эрги-Барлык школазының директорунга ажылдаары-биле чоруткан. Ук школага ажылдап турган, Долума Кунгаевна-биле өг-бүле тудуп, куда-доюн эрттиргеннер.

Ада-ие — ыдыктыг сөс. Аваныстың алдын холдуг-дел адап болур. Шевер талазыбыле орта чедер кижи ховар. Аргаан, дааран үүлдерин республикага болуп эртип турар делгелгеге салыры-биле ап-даа турарлар. Авыралдыг аваныс 1982 чылда «кызыл-дустай» берген. Артын калган ажы-төлүн ачавыс өскүссүретпээн, ол езулуг не-биле дөмей. Эртен дан бажында оттуп келиргеге, ажылдааш-даа кээрге, изиг чеми кезээде белен турар. Кажан ол «бурганнай» берген соонда, чоктанчыы кончуг-дур. Ооң мурнунда дег ажылдап чоруптарда, чиптер белен чем кайда боор.

С. Б. Майны дөрт оол, дөрт кыстың хүндүлүг ачазы. Ажы-төлүнүң аразындан ийи оол, үш кызы ооң соон салган, башкылар болган. Ол бистерни: «Эки өөренгенер, уругларым, эртем-билигни чедип алгаш, хеймер дүнмацарны бүт кырынга тургузуп каар силер» — деп, уругчу чагыыр чораан. Алаевистин үйгу-чылы: чок бистерни мынчаар төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп, эртем-билиге чедирип каанны кажан-даа уттундурбас. Ачавыс башкы болуруннан аңгыда, салым-чаяанныг чуруктчу. Ооң ыныг салымын акывыс, Кызыл-Мажалыктың уран үүл школазының директору Б. С. Майны дозеп алган. Чуруурунуң чажыдын өөредип каан өөреникчилери Тээлиниң № 2 ортумак школазының чурук башкызы А. Б. Кужугет, Москваның чуруулга университединиң студентизи А. К. Чошкап, Шүй ортумак школазының башкызы С. К. Нурсат болгаш өскелерниңдаа хамаарыштырып болур.

1940 чылда ачавыс Шүй эге школазынга башкылап келген. Ук школага бир чыл ажылдап чорда, ону ук школаның эргелекчизинге томуйлаан. Аңаа ажылдап чорун турда, Ада-чүрттүн Улуг дайыны эгелээн. Ооң мындыг чугаазын сакты-дыр мен: «Фронтуже чоруурубиле билдириишкин бижээн мен, бижик-билигге уруглар өөредир кижи хоржок дээш билдириишкинимни хүлээп албайн барганынга дыка-ла хомудаан мен». Ол үеде кады ажылдап чораан эш-өөру: К. С. Кургек, Ч. Мөңге-Далай, М. Б. Хертек, К. Хертек болгаш өскелер-даа.

1950 чылда Кызыл-Даг ортумак школазынга директорлап, алды чыл эрткенде, Шүй ортумак школазынга чымыштыг ажылын уламчылаан. Школаның интернатынга эргелекчилеп, кижизидикчи башкылап турган, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Интернатка ажылдап турган үелеринде өөреникчилери ону «ачавыс» дижир. Ооң өөредип, кижизиткен өөреникчилериниң аразындан кандыг мергежилдиглерни чок дээр! Ол хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, аныяк башкыларга арга-дуржулгазын дамчыдып, школабиле харылзаазын үспейн чораан. Улус өөредилгезиниң шугумунга уре-түңнелдиг ажылы дээш Россия Федерациязының алдарлыг башкызы. Улус өөредилгезиниң тевгинин деп хүндүлүг аттар болгаш Ленин ордени, «Күш-ажылдың хоочуну» деп медаль-биле шаннаткан. Чырык ортемчейге мөңге үүве турар эвес, ол 1995 чылдың май 22-де мөңгээн.

Мария СЕДИП.

ТҮРК ҮСТҮГ-ХҮРЕШ

Хүреш — тыва чоннуң ең ынак спортчу өюну дизе частырыг чок. Үе-дүптен бээр тываларга хүрежин үгаан, сонуургалын кошкатпаан келгеннер. Сөөлгү үеде сураглыг мөгелер дуганы болгаш амгы үеде хүрештиң баидалын, ону улаштыр сайзырадырының дуганында солун, сеткүүлдерге хөй-биле бижиттинген, ацы номнар кылдыр үнүлээн. Оларның шүүгүзүн, ылаңгыя кожавыс Моолда хүреш дугайында чүүлдериниң өчүлгаларын сонуургал-биле номчуур-дур бис. Ынчангаш ол бүгүнү кичээнгейге ап, тыва хүрешти сайзырадырында баче-даа болза, дөгүм болзун дээш биске, тываларга, хан торел боор ыракта хырындаштарывыс-түрктериң хүрежин таныштырышаан, ол чонуң хүрежинге каны хире кичээнгей салып, өөзун чидирбес дээн кандыг хемчеглер ап турарын силерге, тыва чонумга сонуургадыры-биле бо чүүлдү бижидим.

Тываларга — тыва хүреш, японнарга — сумо үнелиг болза, түрктерге хүреш база ол хире үнелиг. Чүгле түрктер хүрежин «йаглы гүреш» (чаглыг азы үстүг хүреш) дээрлер. Чүге дизе бо хүрешке мөгелер хүрежириниң мурнунда, мага-бодун белиге чедир олифа үзү-биле чаап аарлар. Оон ыцай тускай кара өңнүг кылып кештен кылдынган «кеспет» дээр тар чүвүрлүг болгаш кызыл-даван болур.

Үстүг-хүреш дугайында янзы-өүрү төөлчүргү чугаалар бар. Оларның бирээзин кысказы-биле чугаалаарга мындыг. 1346 чылда османнар барын чүкче дорт бурунгаарлап органнар. Бурса хоорайдан (Анадолу чартык оргулукта бир хоорай) Орхан Газиниң оглу Сулейман Шах (баштайгы осман султаннар) дөртен хире өөрү-биле Эдирне хоорайже чоокшулап орган. Хүреш өлүп үр уламчылаар турза-даа, олар чай кадындала хүрежип чораннар. Бир катап өртөнден кежээге чедир уламчылаан хүрешке 40 мөтеден ийи мөге арткан. Оларның кайызы-даа дүжүп бербээн. Шуут орайтай бергенде соксаткан хүрежин ийи мөге өртөнинде, даң бажында, катап өгелээн. Үш хүн хүрешкеш, кайызы-даа октап чадаан. Үшкү хүнүң соонда, Сулейман Шах иелдирзинге кеспет даараткаш, кедирип бергеп... Бир катап Ахыр суурга болган байырлалга 40 өр база катап хүрежи бергеннер. Бо удаада шүүлген мөгени «алдын кур» манап турган. База-ла өртенден орай кежээге чедар хүрежин келгеннер. Мөге бүрүзү бар шаа-биле хүрешкен. Үш хүн өртөнде база-ла демги ийи мөге арткан. Канызының-даа чылчын үзүлгеш, кылаштаар шаа безин чок кылдыр шылан калганнар. Ынчан оларны хүреш шөлүнден үндүр сөөртүп келген. Ынчалза-даа олла кежээ иелдирзи мөчүп калган. Эштери оларны бир ынчар ыяжының чанынга орнукшудуп каапнар. Дөртен хөнүк өткен соонда, өлген ийи мөгениң чевээнге, шажын езузу-биле «дөртен хөнүүн» өттүрер дээш эштери чыглыш келгеннер. Чевээнге чедип кээрге, оон бажындан ацы-ацы дөртен булак үнүп чыдар боп-тур. Оон бээр олчерин Кыркпынар (дөртен-булак дээн) деп адап өгелээн.

Осман күрүнези Эдирне хоорайны чаалап алган, оон бээр ук хүрештиң ады база Кыркпынар болу берген. Өлген ийи мөгеге турасказаан маргылдаалар өттүрери амгы үеде бүгү Гурцияда чаңчылчаан. Бо үстүг-хүреш амгы үеде кандыг-даа өскерилге чок уламчылаан турар. Ниитизи-биле бүгү Турцияда бир чыда 20 ажыг улуг үстүг-хүреш маргылдаалары өттүп турар. Бо Кыркпынар үстүг-хүрештиң 637-ги маргылдаазы болган. Бүгү үстүг-хүреш маргылдаалары «Үстүг-Хүреш Саавырынга» үндезилеттинип өттүп турар. Оон кол сорулгазы — үстүг-хүреш маргылдааларының улусчу онзагай үүлүн чидирбези-биле, чурумчудары-биле хүлээн алдынган хоойлу-дур. Ол хоойлуну боттандырары-биле Улусчу спортчу оюннар федерациязының чанында Үстүг-Хүреш комитеди тургустунган.

Турцияның кандыг-бир черинге үстүг-хүреш өттүриксээн тала үк комитетче биллириишкин киирип, оон тускай чөпшээрел, өгө алыры албан. Ол комитеттиң өргези улуг. Чижээлээрге, үстүг-хүреш маргылдаазын өттүриксээннерге чөпшээрел бээр; маргылдааның оргкомитединге саавырга дүүштүр өттүрери-биле дуза кадар; маргылдааның саавырыбиле дүүшкээн хынаары-биле хайгаараакчы чорудар; мөге салыкчыларының ажылын хынаар; шүүлген азы кеземче алган мөгелерни бүрүткээр; мөгелерге спортчу чөпшээрел бээр; спортчу чөпшээрелдерни узадыр.

Ол комитеттен аңгыда мөге салыкчыларының Төп комитеди база тургустунган. Бо комитет маргылдааларның шиитке-л талазын харыылаар. Маргылдаага келген мөгелериниң кадыкы хынаары, деңзи-чергелерге хуваары, төлге тыртын эштештирери, мөгелериниң хоруглуг аргалар ажыглап-ажыглавайн турарын хынаар, кеземче онаары —комитеттиң эргезинде. Оон кырынга мөге салыкчыларының Төп комитеди маргылдаанын кол шиитке-кчизин, шөл болгаш кыдыкы шиитке-кчилерин томуйлаар, безин мөгелериниң хүрежинин чүгле үезин хынаар тускай төлээлекчи база тургузар. Чогум кыркпынар хүрежинин өң онзагай үүлү — хүрешти езу-чаңчылга дүүштүр эртти-рери-биле хүреш агазын(кол кижизин) шилип, соңгуп алыры. Ага үстүг-хүрешке киржип келген мөгелериниң, аалчыларының чурттаар оран-сава, аъш-чем хандырылгазын боттандырар, маргылдааның езу-чаңчылга дүүштүр эргерин харыылаар. Аганы шилип алыры тускай чурумнуг. Төөгүнден бээр чаңчылчаны. Кыркпынар үстүг-хүрежиниң сөөлгү хүнүнде, мөгелериниң хүрежиниң мурнунда, бир кошкарны эккелгеш, ажык мөөрей эттирер. Мөөрейге өң хөй акша салган кижи кошкар-биле кады Кыркпынар Агазы деп эрге-дужаалды алыр. Ага маргылдаадан кандыг-даа ажык-кончаа албас, чүгле чонуң үндүткели-биле оон бүгү чарыгдалдарының эгидиишкини болур. Аганың мөөрейге салган акшазы дараазындагы болур маргылдааның чарыгдаттынар акшазы болур. Сөөлгү дорт чылда улаштыр Кыркпынар Агазы болган Хусейн Ага 1996 чылда Ага болур дээш, хүреш кошкарын 35 миллиард 500 сая түрк лира-биле садын алган. Ол дээрге 600 муң хире доллар болур. Үш чыл улаштыр Кыркпынар Агазынга соңгуттурган кижи «Алдын кур» алыр.

Маргылдаа үезинде мусульман улуг дуганнар аразында «Эр мейданы» (эр шөлү) дээр бижик аскыланкан турар. Бо бижикти болгаш оон-даа оске маргылдаага хамаарышкан чарлал бижиктерни оргкомитет баш бурунгаар-ла маргылдаа эттирер чөпшээрелди алган дораан, солун, сеткүүлге, радио болгаш телевидениеге чарлап өгелээр. Чарлалдарга маргылдааның кажан, каяа болуру, мөгелерге шаңналдарның хемчээлин, тускай чалаттырган алдарлыг мөгелериниң ат-сывын, чүүктарын, мөгелериниң чурттаар оран-савазын, аъш-чем хандырылгазын дээн чижектиг медээлерни киирип турар.

Эр шөлү — мөгелериниң хүрежир чери ол. Үстүг-хүреш шөлү көк-биле шыгынган, 30 дөрбелчин метрден эвээш эвес болур. Шөлде дүрген дуза чедирер, мөгелер солуй кеттиннер, мөгелериниң үс-биле чагдынар, чунар, шиитке-кчилер, мөгелер олурар черлери тускай болур. Корум-чурум тудары-биле тускай шөл комиссары база бар.

Кыркпынар үстүг-хүрежи үш хүн уламчылаар. Бирги хүнү ыяап-ла джума хүнүнге (баазаң) таваржыр. Ол хүн, дүүш турда, мөгелер, Ага болгаш хүреш көрүп келген чамдык эр улус джума намазын (чүгле джума хүнүнде мусульман эр улустуң ыяап-ла кылыр ужурлуг тейлээшкини) Мимар Синаннан (ортаа чүс чылдарның алдарлыг түрк архитектору) болгаш Осман архитектуразының өң шылгарацгай чогаалдарының бирээзи боор Сулеймания джамизинге кылыр. Оон соонда кижи бүрүзү хүреш шөлүнче чоруптар, индирлер чоорту долун өгелээр. Ол үеде кеңгирге-вурээжилер улусчу марштарны ойнаар. Мөгелер белен. Олар шөлче үнүп кээрге, хөлзээзин дээди чадага кээр. Оон мөгелер чыскаалыпкаш, шөлду дескиндир базыптар. Энир чылын шүүлген мөге эң мурнунга холунда туктуг мөгелерни баштан үнер. Мөгелериниң соонда «алдын кур» туткан, тускай идик-хептиг Кыркпынар Агазы, чазгыр (мөге салыкчызы) чоруур.

Хүреш өгелээр мурнунда, мөге салыкчылары толге тыртка-ш, мөгелерни хар-назының, деңзи-килин көрүп эштештирер. Үстүг-хүрештиң дөзүн алыр болза, беш черге бар. Бирээде, десте чергези (бешки черге). Улуг маргылдааларга мөге саны бо чергете хөй болур болза, бо чергени үш болукке үзер: а) дестениң бирги чергези — мөгелериниң хар-назыны 15-18 аразы, деңзизи 65-тен аар эвес болгаш хүрешке дуржулгазы ийи чылдан эвээш эвес болур; б) дестениң ортун чергези— хар-назыны 15-18 аразы, деңзизи 75-тен аартавас болгаш дестениң биче чергезинге энир чылын шүүлген мөге хүрежир; в) дестениң улуг чергези 18 харлапканнар, деңзизи 80-ден аартавас болгаш дестениң ортун чергезинге шүүлгеннер хүрежир. Ийиде, ортумак адак черге, аңаа мөге саны хөй болур болза, бо чергени улуг-биче болуктерге үзер: а) ортундан адактың биче чергези — хар-назыны кызыгаар чок, деңзизи—85 болгаш дестениң улуг чергезинге шүүлген мөгелер хүрежир: б) ортундан адактың улуг чергези, деңзизи 90 кг болгаш ортудан адактың биче чергезинге шүүлгеннер хүрежир; үште, ортундан үстүк черге, ортундан адактың улуг чергезинге шүүлгеннер хүрежир; дөртте, баштан адак черге—ортундан үстүк черге шүүлгеннер хүрежир; беште, баш черге — баштан адак жир. Бо беш чергеден аңгыда, чергезинге шүүлгеннер хүрежир. Кыркпынар маргылдаазы ышкаш улуг хүреш маргылдааларга элээдилер чергези база турар. Ол чергени түрктер «тозкопаран» (доозун көдүрген) дээр. Аңаа 12-15 хар аразы ооллар хүрежир.

Мөге бир чылын хүрешкен чергезинден адак черге хүрежир, азы хары угда ийи-үш черге ажа халыыр эргези чок, ол-ла хүрешкен чергезинге бүрүткеттинер. Чүгле тускай таварылгада, шиитке-кчилер мөгени ийи чада ажыр хүрештирип болур. Оон чергезинге шүүн каан мөге келир чылын албан-биле дараазындагы улуг чергеге хүрежир. Мөгелери корукчулерге мөге салыкчызы — чазгыр тускай ыры ырлавышаан, кыйгырып таныштырар. Оон кыйгызыбиле шөлче үнмээн мөге маргылдаадан казыттырар.

Хүреш эгезинде эштештирген мөгелер шөлге бир одуруг кылдыр чыскаалыпкаш, боттарының оң холун өң холу-биле, солагай холун солагай холу-биле тутчуп алгаш, мөргүлдү дыңнааш, пешревче үнүптер. Пешрев дээрге, үстүг-хүрештиң уттундурбас болгаш чугула онзагай кезээ — мөгелериниң девии-дир. Ынчангаш өң эки пешрев (девиг) кылган мөгелерге тускай шаңнал бээри албан. Девиг кылган соонда, мөгелер солагай дискээн черге дегзип алгаш, оң холун баштай көкке, оон дискээнге, оон эринге, оон хаванга бир-бир үш катап дээскеш, көктен оът чулгаш, аксынга ызырып алырлар. Ол дээрге мөгелер бот-боттарындан: «Мөге! күжүң-биле, мага-бодуң-биле, угааның-биле, эт-хөреңгің-биле, турацбиле мактанма! Чер-довуракта-н келдиң, домей чер-довурак апаар сен. Чок турдуң— чок болур сен. Бо орандагы күжүң, мага-бодуң, угааның, эт-хөреңгің, турац дээш, харыылаар сен. Бо өүгүнү чөптүг чорукка ажыглаар ужурлуг сен. Чөптүг чорукка ажыглавас болзуңза, бо орангa эвес-даа бол, алдыы орангa сенден ыяап-ла харыы негээр»— дээн ханы уткалыг сагындырыгны алган болуррлар.

Хүрештиң бодунга кээрге, кайы-даа чергеде эштештирген мөгелериниң хүрежир ужурлуг үези — бир шак. Ол үе иштинде окташпас болза, шөлдүң кол шиитке-кчизи он минута санаашкынныг хүреш эттирер. Бо үеде-даа хоржок болза, өң эвээш сагындырыг алган мөге шүүлген болур. Мөге удурланыкчызының хинин кандыг-бир арга-биле дээрге коргузүнтерге чижээлээрге, оргазының кайы-бир черин черге дегзиптерге (мында хинин дээр көрүпкен), азы ийи дискээн хары угда черге дегзиптерге, октааны ол боор. Бир эвес хүрежип турда, мөгениң кыспеди (кеткен хеви) уштуна бээр болза база уттурган деп санаттырар. Чогум кыспеди дискээнге чедир орлу бээр болза азы баг куржаа үстү бээр болза, ажырбас, шөл шиитке-кчизи хүрешти түр када соксаткаш, солун алырын чөпшээрээр.

Хүреш маргылдаазы биче чергелериниң үзежи-биле өгелээр. Адак сөөлүнде болур баш черге мөгелериниң хүрежиниң бетинде дараазындагы чылдың Агазының соңгулдазын эрттирер. Оон хүрештиң өң-не солун кезээ боор. Ол дээрге баш мөгелер азы өскээр чугаалаарга, кол улуг мөгелер хүрежи. Ам-на мөгелериниң мөгези шүүлүр. Маргылдааның өң улуг белээ — «Алдын кур» оонуу! Черге бүрүзүнге шүүлген мөгелерге оргкомитеттиң бээр шаңналдарындан ацгыда, маргылдаага салдынган акшаның 10 хуузу түрк Хүреш фондузунче шилчиттинер. Ол акшаны (10 хуу) мөгелер шаңнаарынче киирбейн турарын демдеглеп каайн.

Мынчалдыр өөлчеглиг Кыркпынар хүреш маргылдаазы доостур. Хүреш төнер. Мөгелерни, оларның хүрежин көрүп мага ханган чон сеткил-сагыжы оожургап, тарап өгелээр, чүгле чаңгыс кижи — келир чылдың Кыркпынар хүрежиниң Агазы — оожургал дилевейн, дараазындагы маргылдааның белеткелинче шымныр кирер.

Кызыл-Маадыр СИМЧИТ.
Турцияның Анкара университединиң дөртү курсчузу.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУЛАРЫВЫС!

Шажын-чүдүлгевистиң катап тургустунуп келгени-биле сарыг шажынның кол-кол чүүлдерин, ылаңгыя ай-хүн календарын тыва чонувуска чедирген турары чугула дээрзин хөй-хөй номчукчуларывыс редакцияга чөруткан чагааларында бижип турар. Чогум-на харын ол айтыыта хамаарыштыр чугааны чоокта чаа редакцияга чугаалажыл көрген.

Республиканың Камбы-лама эргелелиндеп лама-башкылар чоокку хүннерде редакцияга кээп, республиканың кожуун бүрүүнге, малчыннар турлагларынга, ыракты хонаштарга чедип турар «Шын» солунну хөй-хөй номчукчулар чагыдыг ап, номчуп турар болганда, Пар чылының ай-хүн календарын оларга чедирип, неделя санында парлап турарын дилээннер.

Шынаа-ла, сарыг шажынның 1998 чылда ай-хүн календарын номчукчуларывыс хереглеп, оон онзагай чүүлдерин сагыыры-биле ону парлаарын дилеп турарын өөренип көрбүшаан, лама-башкыларывыстың сүмезин езугаар оларның редакцияга эккеп бергени ай-хүн календарының схема-таблицазын езугаар делгереңгейн-биле, чонга билдингири-биле парлап өгеледивис.

Ол календарны неделяның вторник санында солунга парлаар бис.

Күстүң ортаа аккыр дагаа айының

АЙ-ХҮН КАЛЕНДАРЫ

ОКТЯБРЬ 13 (23), вторник. 5 сарыг меңгилиг, даг олуттуг каразымаар чылан хүнү.

Кежик-хайыра чалаар, бурганга тейлээр, тудуг тудуп өгелээр, хөреңги салыр ырак-узак оруктарже аъттанырынга таарымчалыг.

Баш дүгү таартырга, аъшчем элбээр, малдың дүк-түлендизин дыраарга, дыка эки.

Мөчээн кижи орнукшударынга, чаргы-чаалы үзеринге, кижиге чүве бээринге, садыг-саарылгага хирелиг хүн.

ОКТЯБРЬ 14 (24), среда. Дашиним — аас-кежиктиг, дески чыргалдың, 4 ногаан меңгилиг, ыяш олуттуг көк аът хүнү.

Чорук чоруурунга, сүмележиринге, бүгү-ле багай үүлдерни үзе базарынга таарымчалыг.

Баш дүгү таартырга, аарыыр, малдың дүк-түлендизин дыраарга, тайбың чаргай.

Өг-оран шыварынга, орнукшудулгага хирелиг хүн.

ОКТЯБРЬ 15 (25) четверг. 3 көк меңгилиг, хей-салгын олуттуг көксүмээр хой хүнү.

Садыг-саарылгага, чер чоруурунга, кижиге чүве бээринге таарымчалыг эки хүн.

Баш дүгү таартырга, карак аарыыр, малдың дүк-түлендизин дыраарга, малга аарыг-аржык тыптыр.

Көжер-дүжерин, сагыл өргүүрүн, ине-биле шиштеп, ханнадып эмненирин шеглээр. Орнукшудулгага багай.

ОКТЯБРЬ 16 (26), пятница. 2 кара меңгилиг, от олуттуг кызыл мечи хүнү.

Өңнүк-тала болчур, хөреңги ажыдар, чаа өг тигер, үжүк-номга өөренир эки хүн.

Баш дүгү таартырга, хей-аъттыг, малдың дүк-түлендизин дыраарга, буян-кежик немежир.

Чер чоруурун, көжер-дүжерин, келин алырын, хеп быжарын шеглээр.

ОКТЯБРЬ 17 (27), суббота. 1 ак меңгилиг, довурак олуттуг кыскыл дагаа хүнү.

Эки ажыл-ишти эгелээрге дадагалзаар, ырак-узак орук чоруурунга, хей-аът киискиннерге, кежик чалаарынга таарымчалыг.

Баш дүгү таартырга, өлчей-кежиктиг, малдың дүк-түлендизин дыраарга, деңгели немежир.

Келин алырынга, орнукшудулгага, кижиге чүве бээринге хирелиг, багай хүн.

ОКТЯБРЬ 18 (28), воскресенье. 9 кызыл меңгилиг, демир олуттуг сарыг ыт хүнү.

Чаа бажың-балгатче кежүп киреринге, аңнаарынга, бурганга тейлээринге эки хүн.

Баш дүгү таартырга, тодуг болур, малдың дүк-түлендизин дыраарга, буян-кежик чайлаар.

Чер чоруурундан, хеп быжарындан, кудук казарындан, орнукшудулгадан дадагалзаар.

ОКТЯБРЬ 19 (29), понедельник. 8 ак меңгилиг, октаргай олуттуг сарыг хаван хүнү.

Буянныг үүле кылырынга, куда-дой эрттирерингe, улуг назылыг кижи-биле ужуражырынга эки.

Баш дүгү таартырга, сүлде ыраар, малдың дүк-түлендизин дыраарга, кодан-сүрүг баштыңынга багай.

Чер чоруур, көжер-дүжер, орнукшудулга, садыг-саарылга ажылын шеглээр.

БАШКЫВЫСТЫ ӨӨРТҮҮЛ

Ыры-шоорлуг, омак-хөглүг
Школамда башкывыска
Чедиишкинни күзеп-сөглеп,
Чечектерим тутсуп бээр мен.
Үжүглелди ажыткаштың,
Үжүк-бижик айтып бээр
Баштак-хөглүг башкывыска
Байыр тудаал, чечек сунаал
Четтинчиркеш чоруптаал.
Селгүүстеп, агаарлаал.
Тоглап баткан бүрүлерни
Доза тудуп ойнаал.
Башкывыстың чугаазын
База катап дыңнаал.
Бүрү чүге дүшкенил,
Бүдүү бодап харыылаал.
Сарыг бүрү, чараш бүрү
Салдыртка-йны дүжерни
Бадыткалдыг харыылааш,
Башкывысты өөртүүл.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ
созу, фотозу.

Хууда бодалдар

ДЕВИГГЕ ХАМААРЫШТЫР

Чогаалчы Маадыр-оол Ховалыгның болгаш журналист Александр Дембирельдиң тыва хүрештиң девиинге хамаарыштыр «Шын» солунга көдүрүп турар айтыырыгларын чүүлдүгзүнүп көрбүшаан, бодум хуумда бодалдарымны, саналдарымны солун дамчыштыр илередир бодадым.

Көрүкчү бооп келген стажымдан аңгыда, кожуун, республика чергелиг хостугдаа, тыва-даа хүрештерге киржип, спортчу мергежил талазы-биле хоочуннар одуруунда санадып чоруур мен. Мен база, солунда бижип турары ышкаш, тыва хүрешке девиириниң хевирлери чаңгыс аай хепке кудуп каанны ышкаш эвес, харын-даа хөй янзы, аңгы-аңгы болур болза деп бодаар мен. Девигниң хевири мөге кижиниң бот-тускайлаң, чаңчыгын өөренген аайы-биле күүсеттинер. Дүрген хүрештиг кижиниң девии дүрген темпилиг, оожум хүрештиг мөгениң девии бир өске дээн ышкаш. Ындыг-даа болза тыва хүрешке девигниң кол угказы — эзириниң чалыннарын херип алгаш, шөлөөн кылыйтып чоруп олурары ышкаш хевири черле артып калган турар ужурлуг.

Шынаа-ла, «девиири дээрге, мөге кижиниң, бир талазында, көрүкчүлерниң (чоннуң) мурнунга хүндүткел өзулалы, өске талазында, бодун удурланыкчызы-биле хүрежиринге белеткээриниң үзүүргедии дээри черле шын боор.

Мен бодаарымга, бистиң тыва мөгелеривистиң девиири-сөөлгү чылдарда чаңгыс аайлажып бар чыдар, азы өскээр чугаалаарга, моол девигниң хевири колдап турар апарган. Тыва девигни, моолдарныы ышкаш ховунун эвес, а даглыг черниң эзири чоогаар кылыйтып олурары дег ынчаар күүседир болза, езулуг тыва кижиниң (мөгениң) овур-хевириниге тааржып турар-даа ышкаш. Тыва девигниң хевирин мен ынчаар бодаар мен. Мөге кижиниң девиир езулалды күүсеттири аңгы-аңгы болган тудум, ону чон улам сонуургаар адыш часкаашкынныг улам күштелири чугаажок. Чонну сонуургадыр адыш часкадыптар бир янзы девиглиг мөгени мен база республика хүрештеринге көрген мен. Ол мөгени шаңнап-даа турду ийин.

Мээң билирим бистиң Барыын-Хемчик кожуунунга 50 чылдарның төнчүзү, 60 чылдарның ортаа үезинде езулуг тыва девигниң хевирин Аяңгаты чурттуг Январь-оол Монгуш, Шекпээр чурттуг Ашак-оол Куулар олар күүседип турганнар. Чоокта чаа тыва хүрештиң девиниг күүселдезиниң чараш езулалын Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының сценазынга Республика хүнү—Наадым-98-ке тураскаатка-н байырлыг хурал соонда болган концертке ийи артист оолдарның күүсеткени кончуг сонуурганчыг болду. Тыва девигниң күүселдезин олардан үлегерлеп ап болурун бодап олурдум. Александр Дембирельдиң «Шын» солунга «Моолзуг девивес, а канчаар?», деп айтырыынга ол ийи артист оолдар сценадан кырындан көргүскен деп бодаар мен.

Тыва девигниң күүселдезиниң элементилериниге (кезектеринге) хамаарыштыр тускай специалистер (тренерлер), психолог эртемденнер моон соңгаар эргем ажылдарын кыла бээр үе келир боор деп бодаар мен. Оон-биле тыва мөге кижиниң овур-хевири, девиг-езулалы немей чуруттуна бээр.

Үениң чаа байдалдарынга хамаарыштыр тыва хүрешти моон-даа соңгаар сайзырадып хөгжүдеринге чаа системаны, азы оон дүрүмнерни ажылдап кылыры негеттинип келген. Ылаңгыя аныяк мөгелерни өстүрерингe хамаарыштыр тыва хүреш дугайында дүрүмче немелде чүүлдерни кирзе чогумчалыг хире. Чижеглеп бодап көөрге, Тываның «Улустуң Чаан мөгези», моолдарда ышкаш, эң улуг хемчээлдиг хүрештерге киржир, азы чок болза кожуун, республика хемчээлдиг хүрештерге Чаан мөгени сөөлгү артып калган дөрт шыырак мөге-биле долгандыр хүрештириптер. Салыглар аразында күзелдиг мөге Чаан мөгени амалап ап болур дээн ышкаш. Мындыг система-биле ажылдаар болза, аныяк мөгелерни өстүрерингe улуг идигни бээр. База ол ышкаш чүгле аныяк мөгелериниң хүрежин бо чылын республика Наадымынга эрттиргени дег кожууннарга, республикага организастаары кончуг чугула.

Сөөлгү чылдарда Тываның чоргааралы, Моолда-даа ат-сураглыг апарган Чаан мөгевис Монгуш Аяска тускай хүндүткел езулалын, моолдарныында ышкаш, кылып көрзе база чүүлдүг хире. Биче хемчээлдиг хүрештер үезинде Чаан мөгеге күрүне деткимчезин көргүскени-биле ол тускай хүндүткелдиг олутка олурар, оон соонда арткан дөрт шыырак мөге-биле долгандыр хүрештириптер, хүрешке киришпейн барган таварылгада Чаан мөгениң шаңналы черле турар. Хүреш бүрүзүнге өң эки девиг күүселдезинин шаңналы база турар. Харындаа «Өң чараш девиг күүселдези» деп конкурстарны республикага чер-черлерге чарлап, түннеп турары күзенчиг.

Тыва хүрешти чараш, шынарлыг эрттирерингe мөге салыкчыларының хей-аът киирикчи талазы база кончуг салдарлыг. Олар мөгезин салып үндүрерде, онаан кыйгырып, чон мурнунга аяа тудар. Шаандакы чечен-мергеен алгаг-йөрээлдерни тудуп, көрүкчүлерге мөгезин таныштырар.

Тыва хүрешке, оон девиинге хамаарыштыр мээң чамдык бодалдарым мындыг. Бо теманы уламчылаарлар ам-даа хөй дээрзинге бүзүреп артым.

В. МОНГУШ.
Барыын-Хемчик кожуун.

ЧАРЛААЛДАР

АКЦИОНЕРЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

«Кызылдың хлеб комбинады» ажык хевириниң акционер иитилели Енисейниң солагай талакы эриинде дачаларның № 9 иитилелиниң девискээринде

ДУЗАЛАЛ АЖЫЛ-АГЫЫН

иштики аукционче садары-биле киирип тур. **Садар эге өртээ 20 муң рубль.**

Ол ышкаш «Психбольница» автобус доктаар черниң девискээринде

ТУТТУНУП ТУРАР САДЫГ БААЗАЗЫН

база саарылгаже киириң турар. **Садар өртээ 20 муң рубль.**

Аукцион 1998 чылдың **октябрь 23-те болур.**
Адреси: Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу, 2. Эрги хлеб заводунуң бажыңында.

«Шын» солун дамчыштыр

Бистиң ынак ачавыс Дашоол Сундуевич Кыргыс чырык өртемчейден чарлып мөчүй бээрге, ажыг-шүжүүвүсту бистиң-биле деңге үлежип, ону сөөлгү орукче үдежип, бо берге үеде материалдыг болгаш моральдыг дузаны көргүскен коллективтерге, Тываның аңгы-аңгы булуңнарындан келгилээн кудаларывыска, төрелдеривиске, эш-өөрүвүске улуу-биле четтиргенивисти ынак солунувус «Шынны» дамчыштыр илереттивис.

Уруглары, күдээлери, ооллары, кенээттери.

«Шын» солуннуң редакциязынга хөй чылдарда машинакчылап ажылдап чораан

Тамара Хунаевна БАВУУНУҢ

аар аарааш мөчээнин редакция коллективи хараадал-биле дыңнатпышаан, оон өг-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чаза болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Адыгжы Саая, Маадыр-оол Калчан, Алдын-кыс Монгуш, Сергей Хертек, Светлана Балчыр.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.
Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92.

КИЛДИСТЕР: Пиитилел-политиктиг килдис — 3-39-15.
медээлер албаны — 3-34-98.
Бухгалтерия — 3-41-16.

Агар санывыс: № 40703810400000010000 КБ «Тувакредит», ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун неделяда 3 катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама
Тираж 5996.
Чагыг № 122.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң галазы-биле хоойлуждулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелиге бүрүткеттинген
Бүрүткеттинген дугаары — 1 00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске даа фактылары дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.